

А. П. МАНЦЕВИЧ

До питання про «Сибірську» колекцію Петра I

Наприкінці 1968 р. проводились розкопки могильника на околиці м. Запоріжжя*. У цьому самому році на селищі Кічкас, за 150 м від могильника, був досліджений зруйнований курган. Тут, в ямі глибиною

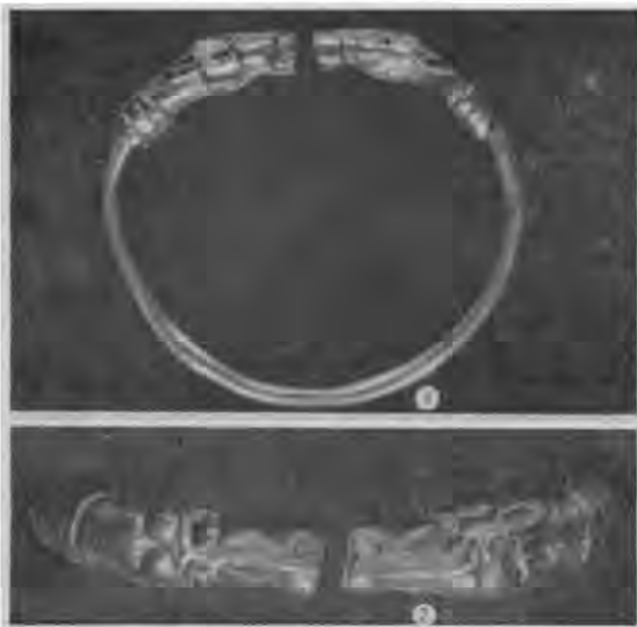

Рис. 1. Браслет з Запорізького кургану:
1 — вигляд зверху; 2 — вигляд збоку.

до 2 м, у шарі на 0,25 м вище рівня материка знайдено золоті інкрустовані предмети: браслет з головами тварин на кінцях (рис. 1, 1, 2), дві платівки, на яких відтворено сцени боротьби звірів (рис. 2, 1, 2; 3, 1, 2), і вісім округлих фаларів на бронзовій і залізній основі (фаларами на залізній основі помилково названі прикраси псаліїв). На шести з них зображено козла (рис. 4, 1—6; 5), на двох — розетки (рис. 4, 7, 8). Цей комплекс, на думку В. Ф. Пешанова, належить до раннього етапу появи сарматів в Північному Причорномор'ї.

В лютому 1971 р. знахідку було передано для чистки та реставрації в Державний Ермітаж. Цю роботу здійснила головний реставратор О. В. Васильєва. З предметів усунуто залишки землі та продукти корозії. Деформовані й пошкоджені екземпляри випрямлено і склеєно синтетичною смолою. Місця пошкоджень на двох пластинах заповнені із зворотного боку мастикою.

Характеризуючи комплекс, слід детальніше спинитися на окремих виробках.

* Про результати розкопок науковий співробітник Запорізького краєзнавчого музею В. Ф. Пешанов повідомив у 1969 р. на сесії Інституту археології АН СРСР у Ленінграді. Дослідження здійснив співробітник Запорізького краєзнавчого музею А. Г. Ширяєв. Виявлені речі були передані автору для наукового опрацювання.

1. Золотий браслет має вигляд масивного стрижня з потовщеними кінцями, прикрашеними головами тварин. Між вухами останніх наявні два горбки, облямовані зерню,— залишки рогів. До реставрації голівки вільно повертались на стрижні. В очах і вухах — порожні гнізда, що колись були заповнені інкрустацією. Шия тварини заходить в жолобчастий поясок шириною до 7 мм, кінці якого спаяні з внутрішнього боку браслета. Кожна з голівок, виготовлених штампом, спаяна з двох

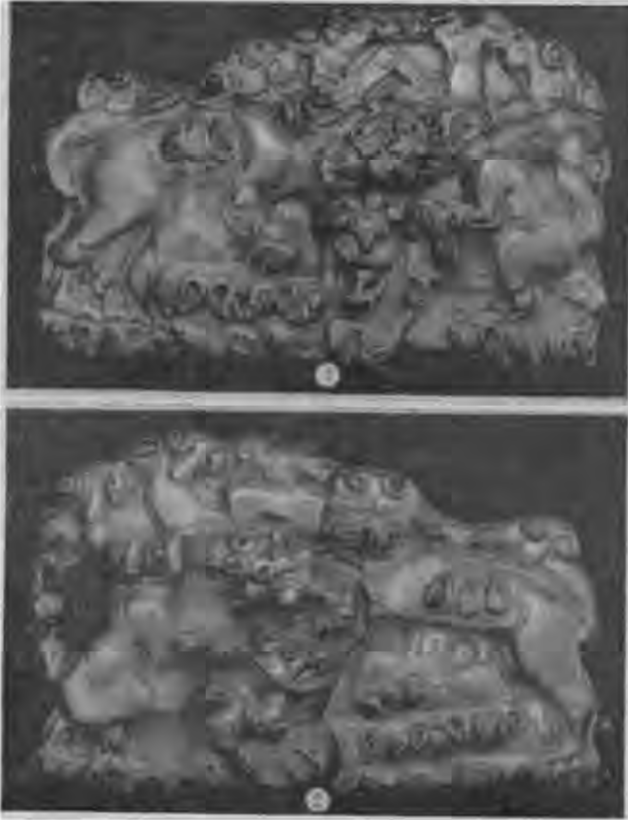

Рис. 2. Платівки від пояса після реставрації:
1 — ліва платівка; 2 — права платівка.

половинок: на лобі і шиї знизу виразно простежуються місця з'єднання. Всередині голів — порошкоподібна речовина сірого кольору. Як показав аналіз, ця сипка світла маса в основному складається з вапна, розчиненого на органічному білку (сир або яечний білок) *.

Браслет добре відполірований. Середня частина стрижня більш тонка, з шерехатою поверхнею і має кілька шербин. В результаті тривалого використання голівки на зовнішньому боці стерті й прим'яті, біля очей є лакуни. Діаметр браслета 7,7×6,7 см, товщина стрижня 3—5 мм, довжина голівки 3,5 см, вага — 6397 г **.

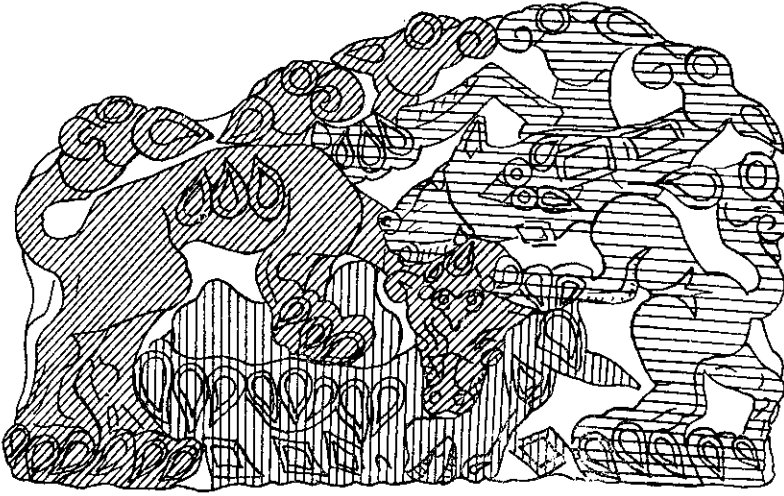
Повна аналогія цьому виробу не відома. Шийні гривні або браслети, що закінчувались головами чи фігурами звірів і тварин, широко представлені в курганах скіфо-сарматської епохи. Їх зразки є в Інституті етнографії АН СРСР — колишній Кунсткамері Петра I. Зокрема,

* Аналіз проведено зав. лабораторією ІА АН СРСР І. В. Богдановою-Березовською.

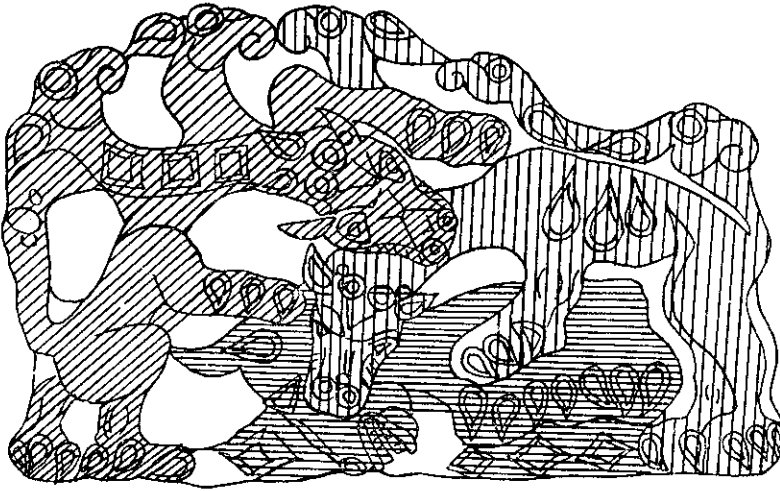
** Зважування зроблено в хімілабораторії Державного Ермітажу В. П. Виноградовою.

наявний в цій колекції наконечник подібної форми (рис. 6, 1) ¹, який зображає, на думку Г. Є. Кизерицького, голову коня, також спаяний з двох половинок ².

Як слушно відзначив Кизерицький, наконечник найбільше нагадує рельєфну голову козла на платівці-пекторалі з тієї самої збірки

1

2

Рис. 3. Прорис платівок від пояса. (Прорис виконано художником-реставратором Державного Ермітажу А. В. Брянцевим):

1 — ліва платівка; 2 — права платівка.

(рис. 7) ³. Дуже схожі з цим зображенням і голови на браслеті. Хоча горбики, залишки рогів, дають уявлення про козла, а не про коня. Роги козла на пекторалі також облямовані нарізками.

Схожі на запорізькі також порожнисті голівки тварин (коней, за визначенням К. М. Скалон) на двох браслетах з Армавіра ⁴ (рис. 6, 2, 3),

¹ Довжина 5,6 см. Інв. Г. Э. Си 1727 1 (14); И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности, вып. 3, стор. 49, рис. 52.

² Рукописний каталог німецькою мовою, т. IV, стор. 117.

³ Інв. Г. Э. Си 1727 1/210; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 45, рис. 44.

⁴ Інв. Г. Э. 2243/1—2.

пізніших щодо стилю. Всі вони прикрашені гніздами з «рубаного» дроту.

2. Пара симетричних золотих платівок привертає увагу зображеною на них сценою боротьби двох рогатих хижаків, здобиччю яких став бик (рис. 3, 1, 2). Платівки в нижній частині прямокутні; верхній край їх частково прямий, частково заокруглений. За формою вони аналогічні парним платівкам з колекції Петра I. На правій платівці, біля

Рис. 4. Прикраси від кінської збруї:
1-6 — бляшки; 7-8 — кінці псалів.

її лівого кінця, є масивний золотий шип з розклепаною голівкою, подібно до того, як це спостерігається в усіх парних правих платівках ермітажної колекції.

Описувані екземпляри виконані способом карбування, інкрустовані одонтолітом (закам'янілий зуб мамонта), забарвлені окисом міді блакитного, сіро-зеленого і брунатного кольорів⁵. Всередині рельєф заповнювала темна смолиста маса зі значною домішкою піску. Аналіз показав, що вона органічного походження (бітум). Ця маса, певно, має такий самий склад, що й смолиста речовина «типу вару для чобіт», за визначенням С. І. Капошиної, виявлена в карбуванні круглих блях з Садового кургану поблизу Новочеркаська⁶.

⁵ А. П. Манцевич. Серьги из станицы Крымской.— АСГЭ, № 2. Л., 1961, стор. 154, 159—160.

⁶ С. И. Капошина. Ценные находки археологов в районе Новочеркасска.— Вестник Академии наук СССР, № 3. М., 1963, стор. 128—130; S. I. Kaposhina. A sarmatian Royal Burial at Novocherkassk.— Antiquity, vol. XXXVII, № 148, December, 1963, стор. 256—258.

Після заповнення золотий рельєф був накладений на залізну пластинчасту основу товщиною до 2 мм. Край його загнуті і заходять на основу, на якій є чотири залізні петлі шириною 5 мм; дві з них розміщені поблизу верхнього, а дві — біля нижнього кінців. Округлі отвори петель діаметром 4 мм. У отворі є сліди шкіри, що нагадують світлу іржу. Навколо петель, залишки яких на лівій платівці збереглися краще, помітні плями такої іржі, поверхня її передає структуру шкіри. Петлі розміщувались горизонтально, і протягнуті в них ремінці йшли у вертикальному напрямку. Довжина правої платівки — 10,7 см, ширина — 6,6 см, товщина — 1,8 см; лівої — довжина — 10,5 см; ширина — 6,8 см, товщина — 1,8 см. Права платівка (рис. 2, 2, 5) зламана на дві частини і склеєна. На місці зламу, зверху і знизу, відсутні нижні частини платівки та її залізної основи. В деяких гніздах на інкрустації є тріщини, в інших (у 13) вони відсутні. Залізо місцями відшарувалось; петлі зламані і майже повністю втрачені; залишилась частина верхньої петлі на лівій платівці. Верхній і нижній кінці її порубані, голова одного звіра зім'ята; маса, що її заповнювала, не збереглась, як і подекуди золота оболонка. Інкрустація в деяких гніздах потріскалась, а в ряді місць (в 20) відсутня. Залізна основа зламана і склеєна.

Рис. 5. Бляшка від кінської зброї. Збільшене зображення.

Сюжет відтвореної сцени такий: на бика (у нього зображений лише один ріг) ззаду нападає рогатий хижак; другий, стоячи на задніх лапах, передніми вчепився в голову бика і спину першого хижака, а зубами — в його шию. Отже, композицію становлять три фігури. Як свідчить їх детальний розгляд, у звірів основа рогів заповнена прямокутними вставками з одонтоліту (на правій платівці — три, на лівій — дві); кожний ріг закінчується головою фантастичного птаха — грифона. Так само зображено хвосту хижаків. Розташовані симетрично в ряд голови грифонів облямовують верхній край платівки. Крім того, на лобі верхнього хижака наявна голова звірка з гострою мордочкою, круглими очима, вухами, що стоять сторчма, і тулубом у вигляді члеників. Хвоста не зображено. Особливо чітко ця фігурка виділяється на правій платівці (рис. 3, 2).

Ребра одного хижака і лапи обох передані трьома гніздами у формі каплі, такими самими, якими зображено вуха «птахів». Очі їх мають вигляд округлих гнізд, а копита бика — ромбоподібних. Разом з пазами лап звірів вони оформлюють нижній край платівки. Довга шерсть на тулубі тварин передана кількома каплеподібними гніздами трохи вище копит (на правій платівці їх сім, на лівій — вісім). Такий самий бик, якого розриває орел, є на парі платівок з Ермітажу, інкрустованих бірюзою (рис. 6, 3).

Тварину, зображену на ній, називають яком*. Але насправді на обох парах платівок скоріше викарбовано биків тієї породи, про яких

* Платівки із зображенням орла та «яка» мають вставки плоскої й опуклої бірюзи. В плоских просвердлені отвори, що вказують на первісне використання їх як пронизок або підвісок в інших виробах.

повідомляє Павзаній і які, за його свідченням, водились в Пеонії (верхня частина долини ріки Аксія, тепер Вардар в Македонії): «Вони покриті по всьому тілу густою шерстю, але особливо густа вона на грудях і під нижньою губою»⁷.

На лівій запорозькій платівці у правого хижака шерсть на передніх лапах ретушована навкісними лініями (рис. 3, 1). Цей спосіб, характерний для виробів сарматської доби, застосований на золотій блясі з с. Верхне Погромне⁸ (рис. 8, 1), на згадуваній платівці-пекторалі (рис. 7), у зображенні коня на інших платівках з тієї самої колекції

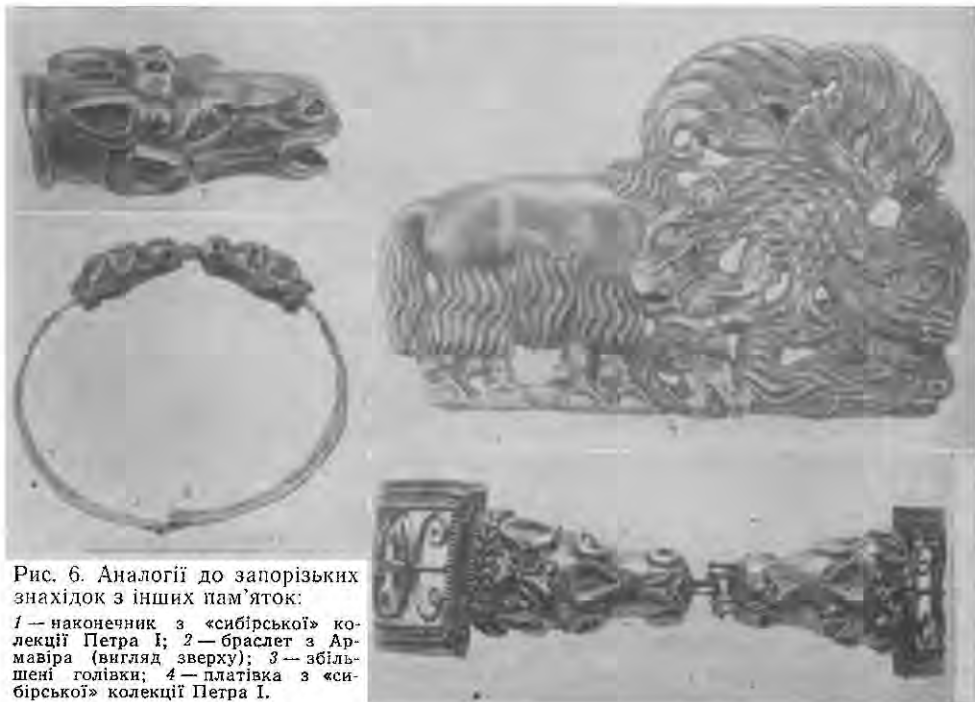

Рис. 6. Аналогії до запорізьких знахідок з інших пам'яток:

1 — наконечник з «сибірської» колекції Петра I; 2 — браслет з Армавіра (вигляд зверху); 3 — збільшені голівки; 4 — платівка з «сибірської» колекції Петра I.

(рис. 8, 2)⁹, у новочеркаській діадемі, срібному поясі з Майкопа¹⁰ (рис. 8, 3), а також у фігурах «борсука» (рис. 9, 1)¹¹ і левів на шийній гривні з ермітажної збірки (рис. 9, 2)¹².

Рогаті хижакі добре відомі з експонатів Ермітажу. Фігуру такого звіра зображено на широкому кінці чотирикутної платівки. Його роги закінчуються не двома, як на запорізькому екземплярі, а трьома голо-

⁷ Paus. (ані), XI; 21, 2.

⁸ В. Шилов. Погребения сарматской знати I в. до н. э.—I в. н. э. Предварительное сообщение.— СГЭ, IX. Л., 1956, рис. на стор. 44.

⁹ Инв. Г. Э., Си 1727, 1/5—1/6.

¹⁰ Щодо цього пояса, то О. О. Йессен невірно визначив його як підробку. Див. А. А. Йессен. Так называемый «майкопский пояс».— АСГЭ, № 2, 1961, стор. 163—177.

¹¹ Инв. ГЭ. Си 1727 1/150. Звичайно, зображений на платівці звір, що бореться із змією, вважається фантастичним. Насправді ж він дуже схожий на реального борсука з його загостреною кабанячою мордою і пазуристими лапами. Як відомо, ця тварина поширена на території всієї Європи і до того ж є ворогом змій (А. Э. Брем. Жизнь животных, т. I. СПб., 1893, стор. 677, 681, 682, 685). Припущення, що на платівці зображено борсука, висловила В. Ф. Штейн у статті «Золотые сибирские пластины с изображением «кабана», обвитого змеей».— Сибирский археологический сборник. Новосибирск, 1966, стор. 259—264.

¹² Инв. ГЭ. Си 1727, 1/62, 1, 67; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 48, рис. 50; С. И. Руденко. Сибирская коллекция Петра I.— САИ, вып. Д 3—9. М., Л., 1962, табл. XVIII, 8.

вами грифонів, тоді як піднятий хвіст — однією. Лапи також з трьома пазурами.

Крім того, на обох парах платівок (ермітажних і запорізьких) композиція має три фігури, лише з тією різницею, що на ермітажній обидва хижаки роздирають здобич разом (рис. 9, 3)¹³.

За сюжетом же ближча до запорізьких згадана пара платівок з орлом і биком (рис. 6, 3): орел, що роздирає бика, в свою чергу став

Рис. 7. Платівка-пектораль з «сибірської» колекції Петра I.

здобичтю тигра. Слід підкреслити деталь, яка об'єднує запорізький і ермітажний екземпляри і ніде більше не трапляється: це — прямокутної форми інкрустація на члениках тіла звірка і на крилах орла¹⁴. Таке сформлення запорізьких платівок обумовлене необхідністю заповнити поверхню тіла звірка, зображеного на голові другого хижака.

Вся композиція виконана вільно, з великою майстерністю і сповненою експресією, хоч і не виходить за межі традиційної схеми — форми поясних платівок. Фігури звірів винятково пластичні, їх голови виділені високим рельєфом; інкрустацією підкреслені великі лапи з міцними пазурами, очі, вуха та роги. При цьому необхідно відзначити, що поруч з фантастичним елементом в трактовці звірів досить реалістично передана голова вбитого бика з вищиреними зубами.

Пластини хоч і являють пару, але відрізняються за матеріалом і виконанням і є витворами визначних художників.

Ліва виготовлена з блідо-зеленуватого золота (рис. 3, 1), а права — із золота жовтого, теплого тону (рис. 3, 2). Рельєф лівої має ретельний і чіткий рисунок, він немовби відірваний від глибокого фону.

¹³ Інв. Г. Э. Си 1727 1/159 та 1/160; Т.—К., стор. 51, рис. 56.

¹⁴ Інв. Г. Э. Си 1727 1/3; С. И. Руденко. Вказ. праця, табл. I, 4.

Рис. 8. Платівки з різних пам'яток:
 1 — с. Верхне Погромне на Донеччині; 2 — «сибірська» колекція Петра І; 3 —
 фрагменти срібного пояса з Майкопа.

Автор правої платівки чудово володіє технікою, стилем і мистецтвом композиції, але почерк у нього інший: він більше живописець і не прагне до точного відтворення оригіналу в усіх його деталях. Так, наприклад, роги оздоблені трьома вставками замість двох, шерсть передана сімома замість восьми, зовсім не позначені навкісними лініями контури передніх лап другого хижака. Можливо, що ця платівка є копією втраченої, якщо можна говорити про копію і оригінал, коли йдеться про пару симетричних предметів. У них однаковий лише характер інкрустації. Проте не виключено й інше припущення — вони виготовлялись в одній майстерні, двома виконавцями одночасно.

Вперше золота платівка подібної форми і призначення, виконана у звіриному стилі, була знайдена у 1954 р. В. П. Шилвим під час систематичних розкопок могильника поблизу с. Верхне Погромне Волго-

Рис. 9. Речі з різних пам'яток «сибірської» колекції Петра I:
1, 3 — платівки; 2 — шийна гривня.

градської області Калинівським загonom експедиції АН СРСР. Знахідка становить особливий інтерес, оскільки входить до складу комплексу, добре датованого за античними пам'ятками I ст. до н. е.¹⁵ Це — платівка з шипом, права частина застібки пояса. Парна їй відсутня (рис. 8, 1). Вона потрапила до могили реставрованою. При цьому була виїята її середня частина, а бокові з'єднані між собою заклепками.

Запорізькі платівки — унікальний випадок, коли в похованні зруйнованого кургану знайдено повний комплект золотих поясних прикрас звірного стилю «сибірського» типу і до того ж в поєднанні з іншими предметами — браслетом та кінським убором.

Платівки подібної форми, які правили за поясні прикраси або застібки, становлять більшу частину колишньої колекції Кунсткамери Петра I¹⁶. В Ермітажі їх лише десять пар і три без пари. В колекціях

¹⁵ В. Шплов. Вказ. праця.

¹⁶ С. П. Руденко. Вказ. праця.

наявні ще чотири платівки симетричної композиції, але в прямокутній рамці.

На платівках з Ермітажу зображено різноманітні сюжети, більшість з яких — епізоди боротьби фантастичних звірів; є сцени полювання та відпочинку вершників. Для зіставлення запорізьких платівок з ермітажними на особливу увагу серед останніх заслуговують описані вище: із зображенням орла і прямокутні (рис. 6, 3; 9, 3). Вони давніші від запорізьких, що підтверджується «реалістичним» трактуванням фігур, чіткістю композиції, нарешті, доброякістю самих виробів. Хоч запорізькі платівки і виконані в старих традиціях, проте коштовний метал тут доповнений мастикою і залізом¹⁷.

Споріднює запорізькі й ермітажні платівки те, що митці, створюючи образи фантастичних звірів і тварин, немовби коректують природу. Зображаючи хижаків з рогами, а птахів — з великими вухами, художники мали на меті показати їх сильнішими, досконалішими.

Подібне зображення тварин спостерігається у V—IV ст. до н. е. на золотих платівках-аплікаціях дерев'яних посудин з курганів Чигиринського і Акмечеті (роги оленя закінчуються головами хижих птахів); на посудині з Солохи, де в сценах полювання могутність левиці посилена доданими їй рогами козла.

До інського убору належать шість прикрас для ремінців вуздечки і дві для псаліїв. Перші — це круглі опуклі бляшки на бронзовій основі з рельєфним зображенням козла. Вони інкрустовані склом. Діаметр — 3,7 см, висота — 1,3 см. На звороті припаяне пластинчасте вушко, ширина якого 6 см, товщина — 0,5 мм (рис. 4, 1—6).

Фігура козла заповнює всю поверхню бляшки, облямованої джгутом у вигляді косих нарізок. Тварина немовби розпластана: голова, повернута в фас, розміщена між піднятими вгору передніми ногами; тулуб зображено в профіль, причому видно лише одну задню ногу. Роги, які закінчуються кульками, і хвіст виділені великими штрихами. Дрібними штрихами передана шерсть на ногах.

Круглі гнізда-очі інкрустовані жовтим прозорим склом; в каплеподібних гніздах у вухах і на плечах — вставки з блакитного скла; подібна вставка — в гнізді напівовальної форми на задній нозі. Бляшки відштамповані однією формою, потім від руки на них нанесено ретуш. Знизу рельєф заповнений темною масою, забарвленою окисом бронзи. Поверх маси — бронзова платівка. На цю підкладку заходять загнуті краї золотої бляшки.

Прикраси прикріплювались на ремінь за допомогою петель. Їх кінці були припаяні по боках, як і у бляшок такого самого призначення, знайдених в кургані поблизу Зубовського хутора¹⁸.

Бляшки зім'яті, особливо центральна частина. На одній сплюснена голова козла, на другій — вдавнена нога козла. Більша частина інкрустацій, а також бронзова основа у трьох бляшок не збереглися; у всіх відсутні петлі, лише у двох залишилась незначна їх кількість, на інших лише помітні сліди прикріплення. Бронза окислена.

Порівняно з поясами платівками бляшки більш грубі, примітивні, ремісничі.

Серед аналогій слід назвати набір вуздечки з шести бляшок, де зображено двох грифонів, що сидять. Він знайдений в першому кургані

¹⁷ В калінівській знахідці до того, як покласти предмети в могилу, була знята середня частина браслета і половина гривні. В. П. Шилов. Каліновський курганий могильник.— МИА, № 60, стор. 463—464, рис. 51.

¹⁸ ИАК, вип. I. СПб., стор. 95, рис. 1. В інший спосіб прикріплюються бляшки із Садового кургану: на звороті в них припаяно дві вертикальні штабки бронзи, які вставлялись у надріз ремінця і розгинались.

поблизу Зубівського хутора¹⁹ (рис. 10, 1). Цього самого стилю і форми убори, виявлені у Жутовському* і Садовому курганах²⁰. Дві бляшки із зображенням скрученого хижака, що трапились в кургані Курджипської станції, інкрустовані бірюзою і облямовані джгутом з косих нарізок (рис. 10, 2, 3)²¹. Характер стилю, ретельність виконання і наявність бірюзи (а не скла) вказують на більш ранню дату цих останніх бляшок

Рис. 10. Бляшки з різних пам'яток:

1 — Зубівський курган (Прикубання); 2, 3 — Курджипський курган (Прикубання); 4—6 — «сєн-бірська» колекція Петра І.

відносно до запорізьких. Подібна прикраса знайдена також у Боспорському некрополі в 1969 р.²² Більш ранні і багатші варіанти таких вуздечкових уборів широко представлені в колекції Кунсткамери (рис. 10, 4—6)²³.

Проте найбільш близькою аналогією є бляшка, трохи менша за розміром, але з тим самим сюжетом, виявлена у 29-му кургані (пограбованому) станиці Усть-Лабінської (рис. 11, 1)²⁴. На ній в тій самій позі зображено козла. Але він трактований більш сумарно, відсутня і рамка-обідок з нарізками.

Аналогічна за стилем і технікою золота платівка з піхов меча з кургану Рошава Драгана в Болгарії (рис. 11, 2). У даній статті це поховання датується часом не пізніше II ст. н. е.²⁵ На ній зображено оленя з головою в фас і тулубом у профіль. Різниця в композиції обумовлена тим, що фігура тварини заповнює не круглу, а квадратну площу. Такої самої форми гнізда з емаллю або скляною пастою є на тулубі, ратицях і очах оленя. Облямовує платівку дротяний «шнур» з насічками-

¹⁹ Чотири екземпляри зберігаються в збірці Ермітажу (Інв. Г. Э. 2234/25; ИАК, вып. I; Там же, рис. 2 а, б); п'ятий — в Антикваріумі в Берліні (A. Greifenhagen. Ein skyfisches Zierstück.— AA, 1969, № 1, стор. 50, А вв. 1—3).

* Не опублікований.

²⁰ С. І. Карошіна. Вказ. праця, ХХІХ, в, с.

²¹ Інв. Г. Э. Ку 1896 1/95 (діаметр — 2,8 см); інв. Ку 1896 1/94 (діаметр — 2,2 см), ОАК; 1896, стор. 64, рис. 305—306, стор. 155; рис. 520 і 519.

²² Відомості, люб'язно передані М. П. Засецькою.

²³ С. І. Руденко. Вказ. праця, табл. IV, 4; VIII, 2; ХХІІІ, 23—25, 28—37.

²⁴ Інв. Г. Э. 2239/1; ОАК, 1902, стор. 78, рис. 164 (зазначено: «від пояса»).

²⁵ Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могили гробова от Чаталка Старозагорско.— Археология, 1967, № 1, стор. 25, рис. 9, стор. 21.

Рис. 11. Прикраси з різних пам'яток:

1 — Курган № 29. Усть-Лабінська станиця; 2 — прикраса піхов меча з кургану Рошана Драгана в Болгарії; 3—6 — бляшки з Садового кургану на Донеччині; 7 — бляшка (збільшене зображення); 8, 9 — кінці псалів з Садового кургану.

ми подібно до бляшок другого кінського убору з кургану поблизу Зубівського хутора²⁶.

Болгарська знахідка свідчить, що центром виробництва речей поліхромного звіриного стилю було Південне Подунав'я і північ Балканського півострова з давніми художніми і технічними традиціями, багаті на коштовні метали. Звідси в Північне Причорномор'я у сарматську добу надходили такі самі предмети торевтики, як і в скіфську*. Підтверджує південне походження описаних кінських уборів також зображення барса або левиці й скрученого лева на бляшках з Курджипського (рис. 10, 2, 3) і Садового курганів (рис. 11, 3—9).

²⁶ ИАК, вып. 1, стор. 95, рис. 1 і 3; табл. II.

* Варто відзначити, що поліхромний звіриний стиль сарматської доби є лише відродженням традицій, властивих торевтиці VII—VI ст. Зразками поліхромного стилю того ж часу є, наприклад, «прикраси трону», діадеми і пантера з Келермеса, олень (станція Костромська), піхви (Томаківка), сережки (станція Кримська) тощо. Всі вони інкрустовані бірюзою і сердоліком або ж їх нестійкими заміниками — емаллю, бурштином, геширом, пастою, які в даний час майже не збереглися.

Дві округлі золоті бляшки на залізній основі — розширені кінці псалії. Вони мають рельєфне зображення розетки з дев'ятьма пелюстками (рис. 4, 7, 8) і облямовані валиком з косими нарізками у вигляді шнура. В середині розетки — округле гніздо з опуклою скляною вставкою сіро-голубого кольору. Край бляшки загнутий; на зворотному боці він заходить на залізну основу. У кожній бляшці цей край має виріз там, де вона з'єднувалась зі стрижнем псалія, що тепер обламаний.

Рис. 12. Прикраси кінської збруї з різних пам'яток:

1, 2 — кінці псаліїв з кургану № 1 Зубівського хутора; 3 — бляшка з Зубівського кургану: а — вигляд зверху, б — збоку; 4 — бляшка з Буерової могилі; 5 — платівка-апликація з кургану Рошава Драгана в Болгарії.

В обох бляшках частково не вистачає кінців, в одній відсутня більша частина залізної основи. Скло іризує, залізо дуже окислене. Діаметр — 3,8 см, висота — 1,1 см.

Аналогічні золоті прикраси псаліїв знайдені в Садовому кургані (рис. 11, 8; 9) і в кургані Зубівського хутора (рис. 12, 1, 2). Вони відрізняються лише тим, що мають виступ — золоту трубочку, в яку заходив залізний стрижень псалія²⁷. На зубівських псаліях, як і на вуздечкових бляшках того самого набору (рис. 12, 3, а, б) та на болгарських піхвах мечів, є дротяна окантовка з нарізками і гнізда з інкрустацією. Подібного типу залізні псалії, інкрустовані золотом, знайдено в тому самому Зубівському кургані²⁸.

Чотири бляшки поліхромного звіриного стилю належать до вуздечкового набору з Садового кургану (рис. 11, 3—6). Вони також мають невеликі виступи, які закривають стрижень псалія.

²⁷ ИАК, вип. 1, стор. 95—96, рис. 3. Прикраси, як і інші бляшки, що належали до вуздечки, помилково названі «закінченням пояса». Інв. 2234/5.

²⁸ Т а м ж е, стор. 98, рис. 16. Інв. 2234, 24.

Знайдений в насипу Садового кургану убір коня, який повністю зберігся, свідчить, що запорізький убір також мав два псалії з чотирма розетками на кінцях. Отже, дві бляшки загублені. Найближча аналогія — чотири бляшки з Буерової могили (рис. 12, 4)²⁹.

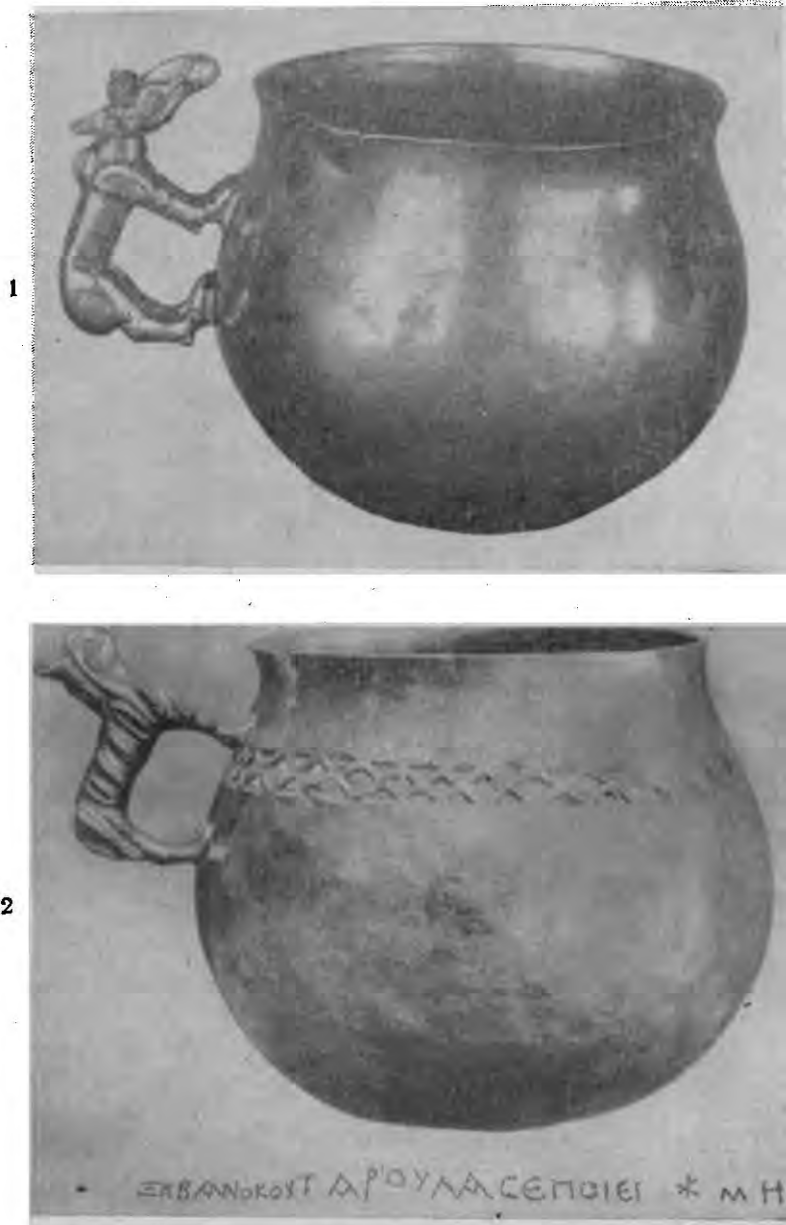

Рис. 13. Посудини:

1 — з кургану Хохлач поблизу Новочеркаська; 2 — з станиці Мігулинської.

Розетки подібного стилю є на прикрасах псаліїв з Олександропольського кургану³⁰. Знайдені тупі уздечкові убори є вже проміжною ланкою між скіфськими і сарматськими. Таким чином, всі вісім бляшок із Запоріжжя належать до кінського убору, як і ті, що знайдені в назва-

²⁹ Діаметр — 5,6 см. Инв. Буер. Мог. 45; ОАК, 1870—1871, стор. IX сл. і XXXI сл.; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1934, стор. 550.

³⁰ Древности Геродотовой Скифии.— Атлас, вып. I. СПб., 1866, табл. VII, 12.

них курганах сарматської доби, а також екземпляри з колекції Кунсткамери (рис. 10, 4—6). Якщо звичай покладення вуздечки разом з небіжчиком символізував поховання коня, то навряд чи варто вбачати в цьому «найбільш яскравий показник греко-сарматського укладу»³¹. З греками такий звичай не пов'язаний, а продиктований він простою економією.

Дуже рідко поліхромний звіриний стиль знаходить своє відображення в скульптурі. Щодо цього особливо важливою пам'яткою є комплекс кургану Хохлач, де згаданий стиль в рельєфі представлений рядом предметів, і лише ручка однієї посудини являє собою скульптуру тварини (рис. 13, 1). Значення новочеркаської знахідки посилюється ще й тим, що аналогією їй як за формою, так і за стилем є добре відома мигулинська посудина, ручка якої зображає фігуру хижака (рис. 13, 2). Виділення інкрустацією очей, вух, стегон (її особливо багато на фігурі хижака) — риса, спільна для обох посудин. Але на мигулинській позурині є напис з ім'ям майстра³².

Якщо порівняти запорізькі платівки з цими посудинами, то з'ясується, що всі вони походять з одного художнього центру.

Наведені зіставлення свідчать, що унікальний запорізький комплекс нерозривно пов'язаний, з одного боку, з добре датованими комплексами (кургани Хохлач, Садовий, Жутове і Зубівський хутір), а другого — з колекцією Петра I. І якщо символічне поховання коня в Зубівському кургані має аналогії в ряді інших пам'яток, то поясні бляшки типу «сибірських» представлені лише в калинівському і більш повно в запорізькому комплексі. Цей факт має особливе значення у вирішенні питання про місце виготовлення предметів «сибірської» колекції, незалежно від того, де вони були знайдені. Зокрема, запорізькі платівки цінні тим, що точно визначають функції парних ермітажних платівок. Вирішальною є також близькість піхов меча (рис. 11, 2) та золотої платівки — «аплікації» з Рошава Драгана (рис. 12, 5)³³ — не лише до вуздечкових бляшок із Запоріжжя і Зубівського кургану, але й до зубівського набору, інкрустованого кольоровим склом. Для останнього, так само як і для знахідки з Рошава Драгана, характерна облямівка з філігранних листків плюща і тамгоподібних знаків (рис. 12, 3)³⁴.

Походження колекції Петра I невідоме. Називається вона «сибірською» лише тому, що кілька золотих предметів власник Тагильського заводу Демидов приніс в дар Катерині I у 1715 р. з нагоди народження наслідника. А в 1717 р. значну кількість їх, виконуючи наказ царя, надіслав Петру I сибірський губернатор Гагарін³⁵.

Серед перших надходжень були відомі платівки, на яких зображе-

³¹ Древности Геродотовой Скифии.—Атлас, вып. I. СПб., 1866, табл. VII, 12, стор. 616.

³² М. И. Ростовцев. Надпись на золотом сосуде из ст. Мигулинской.— ИАК, вып. 63. Пг., 1917, стор. 107; Я. И. Смирнов. Восточное серебро. СПб., 1909, табл. X, 27.

³³ Д. Николов и Хр. Буюклиев. Вказ. праця, рис. 11.

³⁴ ИАК, вып. 1, табл. II.

³⁵ А. А. Спицын. Сибирская коллекция Кунсткамеры.— Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. 8, вып. 1, стор. 4.

Рис. 14. Речі з «сибірської» колекції Петра I:

1 — руків'я ножа; 2 — перстень.

но сцени полювання на кабана і відпочинку в лісі³⁶. Хоч багатьма золотими предметами Кунсткамера поповнилась вже після смерті Петра I, проте золото, передане Демидовим і Гагаріним, дало підставу дослідникам визначити колекцію Петра I як сибірську³⁷. Щоправда, на території Сибіру в похованнях були знайдені платівки подібної форми з бронзи і дерева, а також відомі зображення боротьби звірів на ноїн-улінських килимах, хоча їх стиль дещо інший³⁸, але золотих виробів, аналогічних експонатам Кунсткамери, не було зовсім.

І. І. Толстой і Н. П. Кондаков писали, що «найбільш ясно уявляється спорідненість художнього (звірного. — А. М.) стилю предметів, знайдених в курганах Сибіру і «скіфських» «курганів»,... з старожитностями Південної Росії в предметах Сибірської колекції Ермітажу»³⁹.

М. І. Ростовцев, відзначаючи найбільшу схожість новочеркаських і «сибірських» предметів, у той же час говорив, що сибірське походження останніх «далеко не безсумнівне..., хоч взагалі й можливе»⁴⁰.

З цього приводу більш конкретно висловився Н. І. Веселовський в доповіді на XII Археологічному з'їзді⁴¹. На його думку, сибірське походження колекції Петра I спростовується фактичним матеріалом. Він також звернув увагу на близькість її до знахідок з Новочеркаська та Зубівського кургану. З приводу схожості в трактовці тварин, наприклад, на новочеркаському флаконі і на «сибірській» бляшці (трикутна форма вуха тигра)⁴² він пише: «Можна гадати, що вони вийшли з рук одного майстра»⁴³.

Як вже говорилося, золоті платівки подібної форми і стилю в Сибіру до цього часу не траплялись. Натомість, у Європейській частині СРСР в курганах сарматської доби ще відкриті нові визначні зразки поліхромного звіриного стилю: на пам'ятках поблизу Новочеркаська в 1962 р.⁴⁴ і поблизу с. Жутове у 1964 р.⁴⁵ Як справедливо відзначає С. І. Капошина, термін «Сибірська колекція» без застереження застосовувати не можна⁴⁶.

Серед багатьох знахідок, відкритих після виходу в світ праць Веселовського і Спицина, найважливішою, безперечно, є запорізька завдяки наявності в ній блях поясного набору. Подібність до предметів з Кунсткамери і новочеркаських, а також до мигулінської посудини не викликає сумніву в їх художній спорідненості. На нашу думку, центр їх виготовлення був десь на півночі Балканського півострова, як свідчать піхви меча з Рошава Драгана, хоч тут така знахідна єдина. Але це, ймовірно, пояснюється недостатнім вивченням території Болгарії в минулому. Тепер кількість нового археологічного матеріалу швидко зростає, що дасть змогу точніше локалізувати вказаний центр.

М. І. Ростовцев, враховуючи схожість знахідок з Хохлача і Прику-

³⁶ І. І. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 50—63, рис. 69—71.

³⁷ И. Руденко. Вказ. праця, стор. 11—12.

³⁸ G. Vоговка. Scythian Art. London, 1926, стор. 61, 73, 74; В. Давыдова. К вопросу о хунских художественных бронзах.— СА, 1971, стор. 173, рис. 5; Д. Г. Савинов. Погребение с бронзовой бляхой в Центральной Туве.— КСИА, № 119. М., 1969, стор. 106, рис. 51.

³⁹ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 43.

⁴⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1925, стор. 583.

⁴¹ Н. И. Веселовский. Курганы Кубанской области в период римского владычества.— Труды XII АС в Харькове, т. I. М., 1902, стор. 362—365.

⁴² И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 54, рис. 51; стор. 138, рис. 158.

⁴³ Н. И. Веселовский. Вказ. праця, стор. 362—365. Як підкреслює автор, манера в трактовці тварин на сибірських бляхах та сама, що й на виробах з Новочеркаського скарбу (так Н. И. Веселовский називає курган Хохлач.— А. М.) і на золотих гудзиках, знайдених на Кубані у 1901 і 1902 рр.

⁴⁴ С. И. Капошина. Ценные находки археологов в районе Новочеркасска.— Вестник АН СССР, 1963, № 3, стор. 128—130, С. И. Карошина. Вказ. праця, табл. ХХІХ—ХХХІІ, стор. 256—258.

⁴⁵ Не опубліковані.

⁴⁶ С. И. Капошина. Памятники..., стор. 18.

бання, дійшов висновку, що місцем виготовлення мигулинської посудини був Пантікапей. Проте, на нашу думку, автор невірно тлумачив накреслений на посудині напис з двома фракійськими іменами, з яких одне — Тарулас — належить майстру. Хоч, як пише М. І. Ростовцев, це два типи для фракійців імені — Ксебаиокос і Тарулас, але вони трапляються серед імен негрецьких мешканців Пантікапея і Танаїса (де саме? — А. М.). Замість логічного висновку про виготовлення посудини майстром-фракійцем у Фракії, де для цього існували необхідні передумови, автор твердить, що вона походить з столиці Боспору, причому виконавцями були «місцеві еллінізовані мешканці» або «місцеві фракійці»⁴⁷.

Н. І. Веселовський також вважав Пантікапей центром виробництва предметів поліхромного звірино-го стилю, вказуючи, що вони з'явилися не в середовищі варварів, а народу високої культури. До цього кола пам'яток він залучив і «Сибірську» колекцію⁴⁸.

На думку С. І. Капошиної, вуздечковий убір із Садового кургану був виготовлений на території Боспору⁴⁹. Автор правильно відзначив, що мигулинська і новочеркаська посудини були створені завдяки розвинутому художньому ремеслу зі сталими художніми традиціями⁵⁰. Але в Пантікапей не було розвинутого художнього ремесла, ні сталих традицій, а головне, дорогоцінної сировини — основної передумови виробництва. Вивчення дерев'яних предметів скифської доби дає підстави для висновку, що мигулинська і новочеркаська посудини виготовлені на півночі Балканського півострова, де всі три необхідні елементи були наявні⁵¹. Це припущення підтверджується написом на срібних піхвах меча із Старої Загори майстром Севтом з Пайагари⁵². Сумнівно, що майстри-фракійці виготовляли золоті й срібні предмети десь за межами своєї країни, багаті на коштовні метали. Не можна не погодитись з С. І. Капошиною і в тому, що пам'ятки, близькі за стилем, за рядом ознак, характерних для певного художнього кола, могли походити лише з одного художнього центру⁵³.

Напис на мигулинській посудині датується В. В. Латішевим II ст. н. е.⁵⁴; очевидно, і стилістично подібні платівки із Запоріжжя, як і весь комплекс, можуть датуватися цим самим часом. За винятком двох бляшок (розеток), всі предмети запорізької знахідки виконані в єдиному поліхромному звіриному стилі, але якість виконання різна: перше місце належить браслету, потім поясным платівкам і останнє виробам ремісника: вуздечковому убору та бляшкам псаліїв.

Звичайно такий стиль називається сарматським⁵⁵. Проте цей термін необхідно розуміти в хронологічному значенні, а не як характерну рису творчості сарматських племен.

Коло розглянутих пам'яток (аналогії запорізькій знахідці) свідчить, що поліхромний звіриний стиль виник у Південному Подунав'ї.

⁴⁷ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 584—585; Його ж. Надпись на золотом сосуде из станицы Мигулинской, стор. 108—110. Про мигулинську посудину див. А. П. Манцевич. Деревянные сосуды скифской эпохи.— АСГЭ, № 8, 1960, стор. 30.

⁴⁸ Н. И. Веселовский. Вказ. праця, стор. 343, 372.

⁴⁹ С. И. Капошина. Ценные находки..., стор. 130.

⁵⁰ С. И. Капошина. Памятники..., стор. 27. В останній час, як видно з її доповіді в ЛОІА в червні 1971 р., погляд С. І. Капошиної на провідну роль Боспору як центру виготовлення предметів торевтики дещо змінився.

⁵¹ А. П. Манцевич. Вказ. праця, стор. 30, 37, 38.

⁵² Хр. Буюклиев, М. Димитров, Д. Николов. Окружен народен музей Стара Загора. София, 1965, стор. 135, рис. 31, 32.

⁵³ С. И. Капошина. Памятники..., стор. 30.

⁵⁴ Н. И. Веселовский. Вказ. праця, стор. 347.

⁵⁵ S. I. Karoschina. Вказ. праця, стор. 257; A. Salmony. As Sarmati an gold collected by Peter the Great. Gazette des Beaux Art, 1947—1952, Ser. VI—XXXI—XL; М. И. Ростовцев. Вказ. праця, стор. 616.

Зв'язки з Подунав'ям і через нього з північною частиною Балканського півострова за сарматської доби розкриті М. І. Вязьмітіною на матеріалах городищ з Нижнього Дніпра⁵⁶.

Таким чином, знахідка із Запоріжжя повністю виключає сибірське походження колекції Петра I⁵⁷. Як вже говорилося, в Сибіру аналогічних пам'яток не знайдено, тоді як на інших територіях такі матеріали траплялись неодноразово і походження їх достовірно відоме.

Звірний стиль з застосуванням інкрустацій (яка сприяла перетворенню його в орнамент) існував починаючи з останніх століть до нашої ери та в перші століття нашої ери. Пізніше ввійшли в моду нові матеріали, була удосконалена техніка обробки гранатів і скла. Золото і срібло втратили своє значення провідних матеріалів. Вони використовувались лише як основа для суцільної інкрустації з найтонших гранатових прозорих платівок, ретельно відшліфованих і вправлених у гнізда складних контурів. З'явився новий, так званий готський стиль. Зразками такого стилю і техніки є знахідки IV—VI ст. (Морський Чулек, Кудинетове, склеп у Керчі 400 р.)⁵⁸, VII—VIII ст. (Перещепино, Глодоса)⁵⁹ та ін.

Але злам настав не відразу. Тероморфний стиль «діяв» і володів розумом та уявою митців майже три чверті тисячоліття. На Заході його відблиски можна бачити в скарбі Силядьшомлю — у відомих фібулах, виконаних частково в звіриному, а частково в готському стилі⁶⁰; в фібулах з подвійною протомою оленя (Керч)⁶¹ або на знахідці з Концешт в Молдавії (риба-птаха)⁶². В такому самому плані можна розглядати браслет, знайдений на Тамані у 1854 р.⁶³ Паростки нового стилю інкрустацій з перегородками простежуються в комплексі кургану Хохлач: це флакон з ланцюжком, поверхня якого у вигляді ґрат вкрита «шматочками смальти блакитного, бірюзового і рожевого кольорів»⁶⁴.

Знаходять своє пояснення і такі типові речі «готського» стилю, що входять до складу «Сибірської» колекції, як руків'я ножа (рис. 14, 1) або перстень з інкрустацією (рис. 14, 2)⁶⁵ та ряд інших предметів, аналогічних знайденим на території Угорщини, Чехії, Болгарії.

⁵⁶ М. И. Вязьмитина. Городища Нижнего Днепра рубежа н. э. и их связь с придунайскими странами.— *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, стор. 247—250. Цікаво, що з приводу так званої скіфської тріади К. Еттмар, посилаючись на О. О. Іессена, висловив припущення щодо локалізації виробництва псалів на Заході, а не в Азії. Він вказував, що багаті поховання в станицях Келермеській і Костромській аналогії у Центральній Азії не мають. Звірний стиль «чужий» Південній Росії, а твердження, що він з'явився разом зі скіфами, невірне. К. Jettmar. *Ausbreitung und social Hintergrund des eurasiatischen Tierstils*. Testselrift Fr. Hanögar, Mainz, 19, стор. 176—191.

⁵⁷ Отже, стає очевидною безпідставність тієї позиції, що найбільш яскраво відображена в праці С. І. Руденка, навіть у самій назві. (Сибирская коллекция Петра I. М.—Л., 1962; S. I. Rudenko. *Die Sibirische Sammlung Peters I. Moskau — Leningrad*, 1966). Як зауважує Т. В. Станюнович, в Кунсткамеру в 1726 р. надійшли дві великі археологічні колекції золотих і срібних речей з околиць Астрахані, «знайдені на східному краї Каспійського моря і в країні Самарканда». (Кунсткамера Петербургской Академии наук. М.—Л., 1953, стор. 31).

⁵⁸ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 141, рис. 166—170; стор. 143, рис. 172—173; А. А. Спицын. Вещи с инкрустацией из Керченских катакомб 1904 г.— *ИАК*, вып. 17. СПб., 1905, стор. 115—126.

⁵⁹ И. А. Зарецкий. Клад, найденный при селе Малая Перещепина, Коротоякского уезда Полтавской губернии.— *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*, вып. 9. Полтава, 1912, стор. 28 і таблиці (окремім відбиток); А. Т. Сміленко. Глодоські скарби. К., 1965, стор. 65, табл. I—IV, VI, VII.

⁶⁰ J. Natterl. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III*. Atlas Braunschweig, 1905, taf. 24, 25.

⁶¹ Склеп 24.VI 1904 р. Інв. Г. Э. 1820/649—650; А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 118—121.

⁶² Інв. Г. Э. 2160/39.

⁶³ Тамань, Сенная, 1854 г.; Інв. Г. Э. 2070/I; К. М. Скалон. *Изображения дракона в искусстве IV—V вв.*— *СГЭ*, вып. 2, XXII. Л., 1962, рис. на стор. 43.

⁶⁴ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 39, рис. 162.

⁶⁵ С. И. Руденко. Вказ. праця, табл. XXI, 47; XXIII, 32, 33.

А. П. МАНЦЕВИЧ

К вопросу о «Сибирской» коллекции Петра I

Резюме

Рассмотренный в статье материал — предметы из золота, найденные в кургане возле Запорожья, — является ценным для освещения вопроса о коллекции Петра I в Государственном Эрмитаже. находка из Запорожья представляет собой уникальный комплект, куда входят: браслет, пара поясных пластин, украшения уздечки (шесть бляшек) и концы псалий. Все они, кроме последних, выполнены в полихромном зверином стиле (с инкрустацией). Их сопоставление с аналогичными экземплярами из эрмитажной коллекции, а также с материалами ряда памятников (курганы Зубовский, Жутовский, Садовый, Курджинский, станиц Усть-Лабинская и Мигулинская, курган Рошава Драгана в Болгарии) приводит к интересным результатам.

Сходство стиля показывает, что все эти предметы принадлежат к одному кругу художественных изделий. Центр его на основании находки из Рошава Драгана — золотой пластины (аппликации II ст. н. е.) — локализуется в южном Подунавье или на севере Балканского полуострова, то есть в районах, обеспеченных сырьем для производства такой продукции. Ввиду этого снимается вопрос о «сибирском» происхождении коллекции Петра I, которое ставилось под сомнение еще Н. И. Веселовским, а затем С. И. Капошиной.

Придя к выводу о придунайском или северобалканском происхождении указанной группы памятников, автор считает, что стиль этих предметов едва ли можно назвать сарматским. Они являются результатом дальнейшего развития звериного стиля предшествующей скифской эпохи, так богато представленной ювелирными изделиями на коллекции Эрмитажа.

В. М. КОРПУСОВА

Сільське населення пізньоантичного Боспору

В Північному Причорномор'ї з середини III ст. н. е. починаються етнічні перегрупування. У цей час варварські племена (готи, герули, борани) близько підходять до кордонів Боспору, а подекуди й вторгаються в його межі. Рим, що докладав великих зусиль до захисту своїх володінь на Дунаї, вже не міг допомогати північнопричорноморським античним державам. Боспорські царі, які більше не розраховували на підтримку Риму, змушені були йти на компроміс у своїх взаєминах з варварськими племенами. Боспор стає головною базою для піратських нападів варварів на Кавказ, Малу Азію, Дунай та Грецію, однак йому вдалося зберегти свою основну територію. Як свідчить напис Аврелія Валерія Сога, на початку IV ст. н. е. боспорські володіння в європейській частині сягали Феодосії¹. За даними археологічних досліджень малі міста та сільські поселення європейського Боспору в 70-х роках III ст. н. е. загинули в пожежах² і культурні залишки пізнішого часу (IV ст. н. е.) простежуються дуже слабо. Не відомі тут і некрополі цього часу.

¹ В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России.— ИАК, вып. 10, 1904, стор. 26—29.

² И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966; В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье.— ПИСНАЭ. М.— Л., 1959, стор. 37.

У дослідників склалася думка про запустіння сільської території Боспору в цей час. Так, І. Т. Кругликова в узагальнюючій праці з історії пізньоантичного Боспору пише, що наприкінці III і IV ст. н. е. життя у сільських неукріплених поселеннях європейської частини Боспору, мабуть, тільки жевріло. Переважна більшість сільського населення, кинувши зруйновані домівки, зазначає автор, перебувала в містах. Нове заселення земель почалося вже після V—VI ст. н. е.³

Саме тому велике значення мають матеріали III—IV ст. н. е., виявлені під час розкопок у с. Заморському. Нині це єдине джерело для реконструкції культури сільського населення європейської хори Боспорської держави в період її розкладу.

Некрополь у с. Заморське розташований на рівному плато, приблизно за 1 км на південь від берега Азовського моря. Більша частина поховань була зруйнована під час будівельних робіт, тому загальна площа некрополя невідома. Непошкодженими виявилися тільки дві ділянки, віддалені на 220 м одна від одної по лінії північ—південь. Тут було розкопано 26 поховань, зафіксовано дві могили, частково знищені під час будівництва. Крім того, експедиції передано речі, знайдені в зруйнованих похованнях.

Чіткого планування могил на некрополі не простежено. Вони розташовувались одна від одної на відстані 0,3—3 м. Деякі поховання перекривались іншими, що свідчить про тривалість функціонування могильника. Напрямок його розширення не з'ясовано, оскільки на обох розкопах відкриті різночасні поховання.

Для населення, що залишило некрополь, характерний лише звичай тілопокладення. Могильні ями за своєю конструкцією були чотирьох типів.

До першого з них належать найчисленніші поховання в простих земляних ямах* (рис. 1, 1); прямокутних в плані з заокругленими кутами або трапецієвидних з чіткими кутами. Довжина їх — 0,8—2,3 м, ширина — 0,35—1 м, глибина від сучасної поверхні — 1—2 м. Більшість поховань першого типу перекрита кам'яними плитами. Всі кістяки засипані землею, лежали на спині, головою на схід, а інколи на південь—схід, північ—схід, північ—захід і північ. Ноги витягнуті, рідше зігнуті в колінах і підняті догори. Руки лежать біля тулуба або зігнуті у ліктях (табл. 1).

Земляні могили з кам'яним перекриттям відомі в міських і сільських некрополях Боспору протягом усього періоду існування держави⁴.

Другий тип могил** представлений ямами з заплічками (уступи тягнуться вздовж довгих боків (рис. 1, 2). Трапилась могила, що мала уступ лише з одного боку (№ 11). На заплічках лежали кам'яні плити перекриття. Довжина могил — 1,95—2,35 м, ширина по дну — 0,35—0,4 м, глибина — 1,4—1,1 м. Уступи, завширшки 0,35—0,4 м, розташовані на висоті 0,7—0,5 і 0,1 м (№ 11) від дна. Ями до самого перекриття були засипані землею, а інколи забиті камінням. Кістяки лежали на спині головами на схід або захід, з прямими або перехрещеними ногами та зігнутими в ліктях чи витягнутими руками (табл. 1).

Поховальні споруди цього типу відомі для некрополів перших століть нашої ери. Зокрема, вони поширені у цей час в Північному Причорномор'ї, а також наявні в боспорських некрополях римського часу (Золоте, Фронтове), могильниках Південно-Західного Криму (Завет-

³ І. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 89.

* № 5—7, 10, 16—20, 22—24, 26.

⁴ Е. Г. Кастанаян. Грунтовые некрополи Боспорских городов.— МИА, № 69, 1959, стор. 263.

** № 11, 14, 21.

Порівняльні дані про сполучення поховальних споруд і пози похованих

Поховальні споруди	Тілопокладення на спині													
	Ноги та руки витягнуті		Ноги витягнуті, одна рука зігнута		Ноги витягнуті, руки зігнуті		Ноги та руки зігнуті		Ноги зігнуті, руки витягнуті		Ноги перехрещені і руки витягнуті		Поза невідома	
	Орієнтування похованих та номери могил													
	схід	захід	схід	південний схід	схід	південний схід	південний схід	схід	південь	північ	схід	захід	південь	схід
Прості ями	6													5
	20													23
	24	19	10	22		17	16	18		7				26
Ями з уступами														
Підбійні могили					11						14	21		
Склепи	9				12					13б			13а	15
					25			4						

ное, Інкерман), Приазов'я, Прикубання⁵. Є такі могильні ями і на пам'ятках черняхівської культури⁶.

Появу цих могил пов'язують з рухом сарматських племен, а сам тип поховальних споруд вважається сарматським⁷. Але щодо Боспору, ця теза неправомірна, оскільки тут з архаїчного часу відомі могили з боковими уступами, на яких лежало дерев'яне перекриття⁸. Типологічно близькі до них й ті, що виявлені у некрополі Золоте, датованому II ст. до н. е. — II ст. н. е. Ця традиція конструктивної будови могил продовжується в пізньоантичному некрополі поблизу с. Заморське.

Звичай засипати могильні ями камінням був поширений в сільських ґрунтових некрополях Боспору в класичний і елліністичний час⁹.

Для поховань перших століть нашої ери (Нововідрадне, Фроїтове, Семенівка, Киз-Аул, Золоте) цей звичай не характерний. Чим викликана поява його в пізньоантичний час — відродженням давньої традиції або запозиченням ззовні — поки що не з'ясовано.

Третій тип поховальних споруд репрезентований підбійними могилами* (рис. 2, 2). Вхідні ями, довжиною 1,6—2,3 м, шириною 0,5—0,9 м, глибиною 1,5—2,2 м, орієнтовані по осі схід—захід. Влаштовані на південь або північ від них поховальні камери мають довжину 1,5—2,2 м, ширину 0,22—0,6 м, висоту 0,35—0,75 м. Вхід до камери закритий кам'яними плитами, поставленими на ребро. Вхідні ями були завалені камінням. Винятком є яма, засипана землею, у похованні № 13 з двома підбоями.

В підбійних камерах кістяки звичайно лежали головами на схід і південь. Ноги витягнуті, перехрещені або зігнуті в колінах і підняті до-

⁵ В. Н. Корпусова. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фроитовое.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, стор. 41; И. И. Гущина. О сарматах в юго-западном Крыму.— СА, № 1, 1967, стор. 41—42; М. І. Вязьмітіна. Сарматські поховання в долині р. Молочної.— АП, VIII. К., стор. 18; К. Ф. Смирнов. Основные пути развития меото-сарматской культуры Среднего Прикубанья.— КСИИМК, вып. XLVI. М., 1952, стор. 15.

⁶ Э. А. Симонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского из Нижнем Днепре.— МИА, № 82, 1960, стор. 217, рис. 23, 61, 82, 84; стор. 218, рис. 25, 89, 93, 102, 105.

⁷ К. Ф. Смирнов. Сарматские племена Северного Прикаспия.— КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 100, 107, 108; И. И. Гущина. Вказ. праця.

⁸ Е. Г. Кастанаян. Вказ. праця, стор. 261.

⁹ В. Н. Корпусова. Памятники....

* № 12, 13, 15, 25.

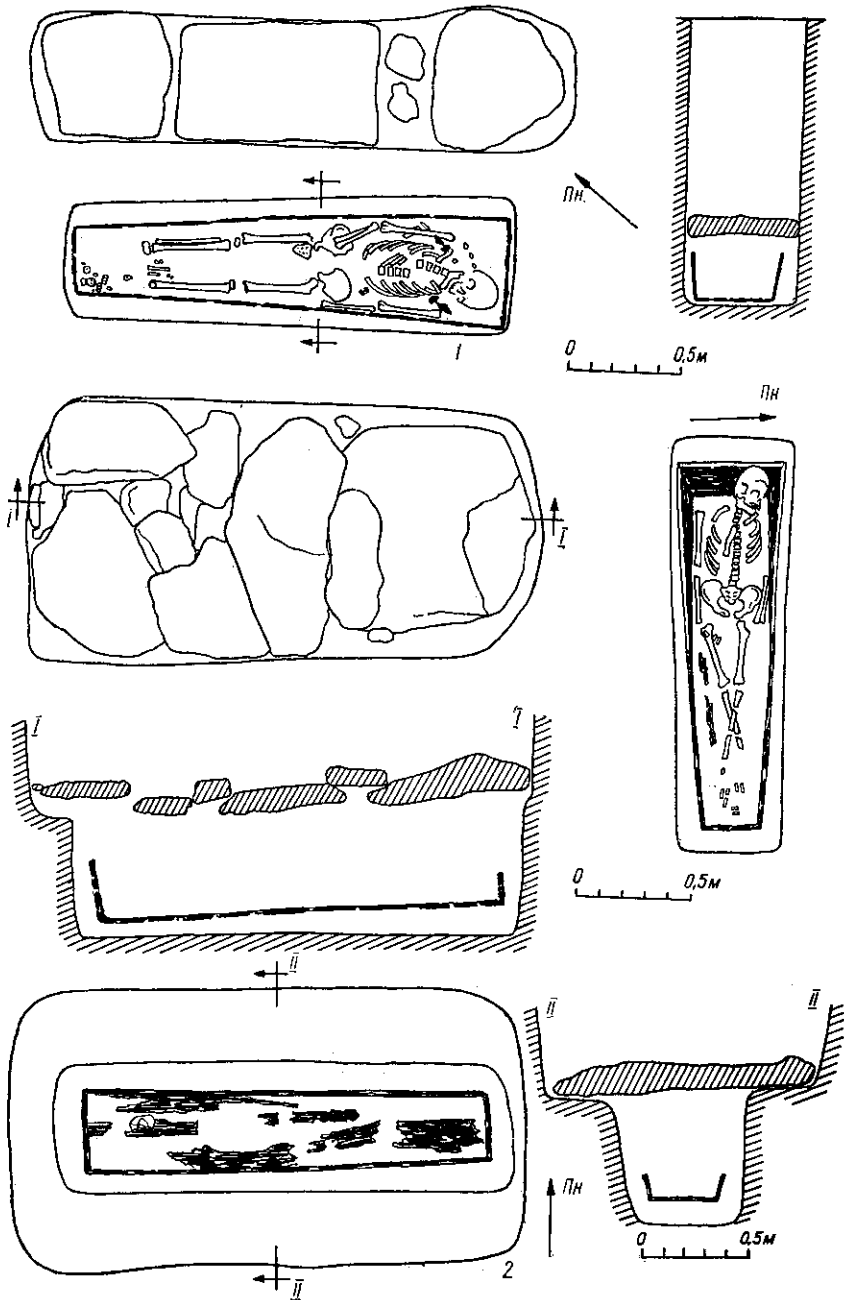

Рис. 1. Основні типи поховань:

1 — плани та розріз поховання № 22 в ґрунтовій ямі; 2 — плани та розріз поховання № 21 в могилі з уступами.

гори. Руки зігнуті в ліктях або лежать вздовж кістяка (табл. 1). На Боспорі підбійні могили відомі з пізньоелліністичного часу (Фронтоне, Золоте).

До четвертого типу могил належать склепи*, виріті в материку (рис. 2, 1). Вхідна яма, довжиною 1—2 м, шириною 0,6—0,8 м, глибиною 1,8—2 м орієнтована по осі захід—схід. В її західній вузькій стінці ви-

* № 4, 9.

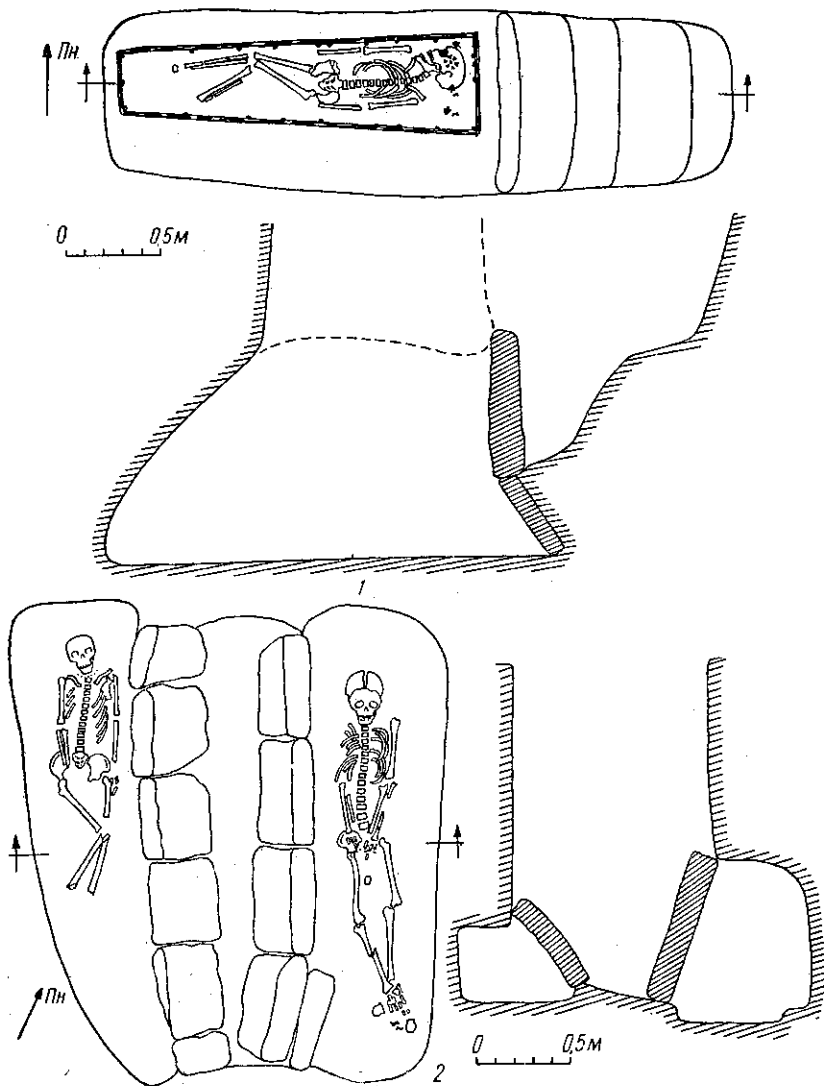

Рис. 2. Основні типи поховань:

1 — план та розріз поховання № 4 в склепі; 2 — план та розріз поховання № 13 в підбійній могилі.

рита поховальна камера. Довжина камер — 1,8 і 2,3 м, ширина — 0,7 і 0,8 м, глибина — 1,8 і 2,2 м. Яма завалена великим камінням, вхід до камери закладено плитою.

У склепах кістяки лежали на спині головами на схід з витягнутими кінцівками або з підігнутими колінами (табл. 1). Земляні склепи відомі в сільських некрополях Боспору з пізньоелліністичного часу (Золоте).

Щодо пози небіжчиків, то звичай поховання з перехрещеними ногами і покладення кистей рук на таз не можна розглядати як специфічно сарматські¹⁰. На Нижньому Доні і в Прикубанні ці риси поховального обряду характерні для меотів, на Керченському півострові вони

¹⁰ И. С. Каменецкий. Население Нижнего Дона в I—III вв. н. э. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1965, стор. 14.

наявні в скіфських курганах і в некрополях перших століть нашої ери (Нововідрадне, Золоте) ¹¹.

В орієнтації небіжчиків у Заморському некрополі помітна перевага східного і суміжного напрямку, що властиво грецькому поховальному обряду. В Заморському могильнику, як і у Фронтівському, на відміну від інших некрополів європейської хори Боспору (Киз-Аул, Нововідрадне, Семенівка), поховальні ями використовувалися одноразово.

В кожній групі поховань є такі *, що мають дерев'яні труни простої конструкції у вигляді ящика, розширеного в головах. Дошки збиті залізними цвяхами, труна іноді зсередини пофарбована рожевою або білою фарбою. Сліди кришок і дна не завжди простежувалися. Довжина домовини — від 1,5 до 2,2 м, ширина 0,25—0,6 м, висота — 0,3 м. У похованні № 18 труна імітувалась поставленими на ребро дошками.

Поховання в дерев'яних трунах звичайні для античних некрополів. Залишки домовин з залізними цвяхами виявлені на сільських і міських некрополях Боспору I—II ст. н. е. (Киз-Аул, мис Зюк, Пантікапей) ¹². Кількісно поховання в трунах, порівняно з елліністичним часом, зростають у перші століття нашої ери, а в пізньоантичний (III—IV ст. н. е.), коли виходять з ужитку саркофаги, переважають в некрополі Пантікапей ¹³.

Поховальний інвентар в Заморському складався з предметів особистого вбрання і приношень. Останні клалися або в труну поблизу ніг небіжчика (№ 22), або на кришку (поховання № 25), а також у могилі за труною біля ніг чи голови небіжчика (№ 4, 11). Лише два (поховання № 20, 1) були безінвентарні. Одне з них належало дорослому, друге — дитині. За обрядом та інвентарем дитячі поховання нічим не відрізнялися від решти.

В поховальному культі населення, яке залишило Заморський могильник, збереглися грецькі уявлення. Небіжчиків супроводжували оболи Харона — монети, покладені в руки. Монети боспорські і датуються кінцем II — початком III ст. н. е. та першою половиною IV ст. (табл. 2).

В одній з могил (№ 4) на черепі небіжчика знайдено золотий вінок (рис. 3). Він складався з тризубчастих пелюсток, вирізаних із золотої фольги та наклеєних на основу, що не збереглася. В центрі вінка — квітка, схожа на ромашку, за серцевину якої правила індикація монети Ріскупоріда (?); на потилиці розташована овальна платівка. Золоті поховальні вінки цього типу поширені в некрополях перших століть нашої ери на Боспорі (Пантікапей, мис Зюк, Киз-Аул), в Ольвії, Херсонесі, Завітному ¹⁴.

Серед інвентаря жіночих поховань трапились амулети. Один з них — морська мушля, що походить з басейну Індійського океану або

¹¹ Э. В. Яковенко, Е. В. Черненко, В. Н. Корпусова. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— Древности Восточного Крыма. К., 1970, стор. 151, рис. 8, 1; Т. М. Арсеньева. Могильник у д. Новоотрадное.— МИА, № 155, 1970, стор. 130.

* № 4, 5, 7, 11, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25.

¹² В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов.— МИА, № 69, стор. 199—210; А. А. Дирин. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки.— ЗООИД, т. XIX. Одесса, 1896, стор. 126—127; ОАК за 1901 г., стор. 59; ОАК за 1872 г., стор. XIX—XX.

¹³ Н. И. Соколовский. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья.— САИ, вып. 11—17, 1969, стор. 86—89.

¹⁴ ДБК, табл. III, 1, 3; ЗООИД, т. I, стор. 611—612; ИАК, вып. 25, розкопки В. Шкорпіла, мог. 165; А. Дирин. Вказ. праця, стор. 121—129; В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 210—211; И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 1. СПб., 1889, стор. 42, 43; Н. В. Пятышева. Ювелирные изделия Херсонеса, т. VI, М., 1956, стор. 67—69; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району.— Археологія, т. XV, 1963.

Червоного моря. В похованні № 22 знайдені просвердлені метаподії молоді лисиці*. Цікаво, що кістки лисиці в пізніший час у Сибіру вважалися амулетами для жінок і дітей¹⁵. Вірогідно, що й в античну епоху вони відігравали таку ж роль. Ритуальним є бронзове колечко з гульками — частина намиста, знайденого під черепом (поховання № 16) (рис. 4, 3).

Звичай класти поруч з небіжчиком м'ясну їжу у населення, яке залишило некрополь, не мав поширення. Лише в трьох могилах виявле-

Рис. 3. Золотий вінок (пох. № 4).

но кістки тварин і птахів. У 12 похованнях знайдено глиняний посуд: в трьох — кружальний, в шести — ліпний, в трьох — і ті й другі. Кружальна кераміка (вісім екземплярів) репрезентована червонолаковими і лощеними посудинами. До перших належить маленька ойнохоа

Таблиця 2*

Монети з Заморського некрополя

№ поховань	Монета	Рік
21	Подвійний денарій Савромата II	Року не має
Зруйноване поховання	» » »	Остання серія монет 196—210 рр. н. е.
11	Статер Фофорса	289/290 р. н. е. (596 р. б. е.)**
11	» » »	Дата не збереглася
11	Статер Ріскупоріда VI	Дата не збереглася
11	» » »	320/321 р. н. е. (617 р. б. е.)
5	» » »	323/324? р. н. е. (620 р. б. е. ?)
14	» » »	Рік не зберігся
Зруйноване поховання	» » »	» »

* Монети визначені В.О. Анохіним.

** Скорочення р. б. е. слід читати як рік боспорської ери.

* Кістки визначені кандидатом біологічних наук В. І. Бібіковою.

¹⁵ С. А. Плетнева. От кочевий к городам.—МИА, № 142, 1967, стор. 172, рис. 47, 15.

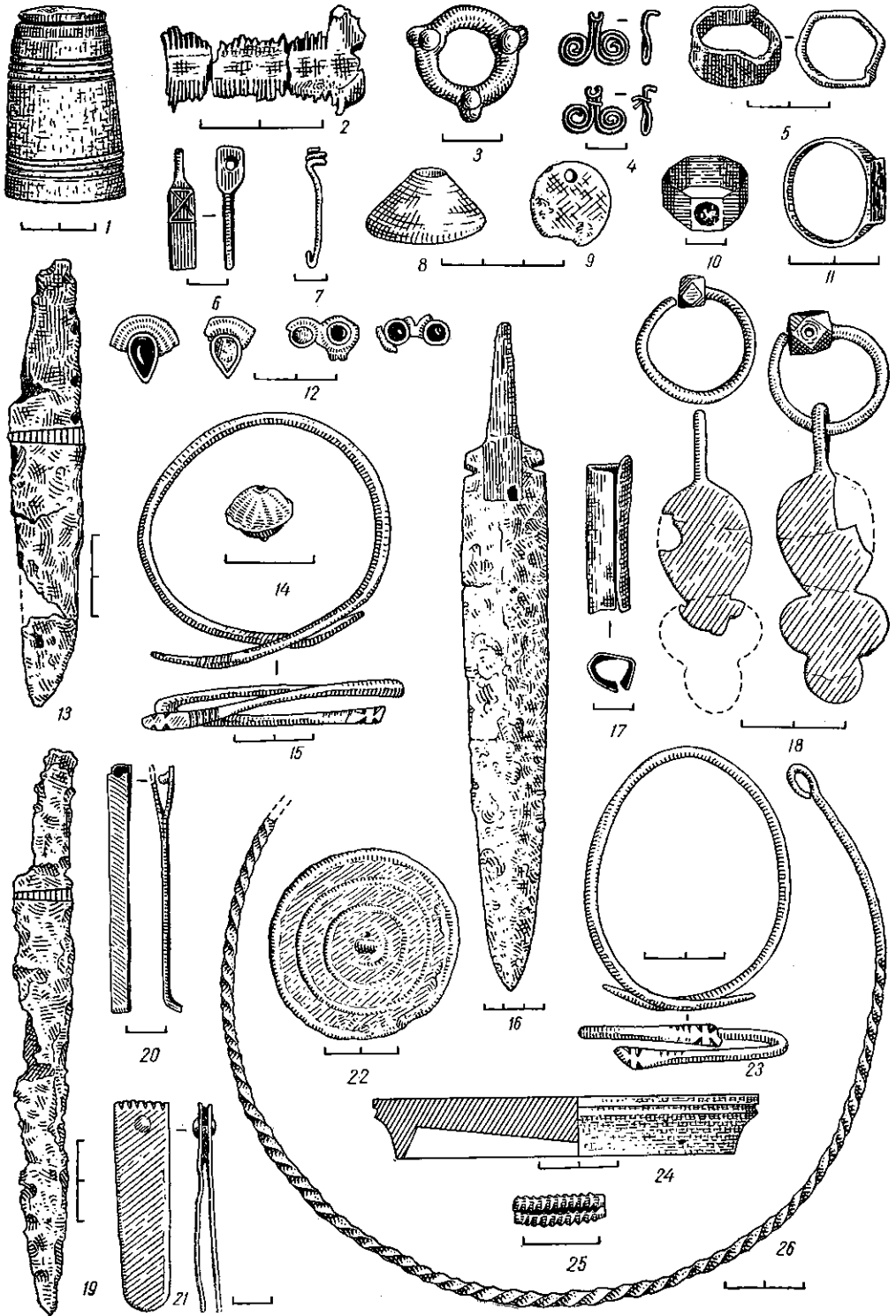

Рис. 4. Інвентар поховань:

1 — кістяна піксіда; 2 — дерев'яний гребінь; 3 — бронзове колючко; 4 — бронзові гачки; 5 — залізна каблучка; 6, 7, 9 — бронзові підвіски; 8 — скляна підвіска; 10 — срібна каблучка; 11 — бронзова каблучка; 12 — уламки бронзових прикрас з скляними вставками; 13, 19 — залізні ножі; 14 — золотий гудзик; 15, 23 — бронзові браслети; 16 — залізний кинджал; 17 — бронзова пронизка; 18 — бронзові скроневі кільця з підвісками; 20 — інструмент; 21 — бронзовий наконечник пояса; 22 — бронзове дзеркальце; 24 — дерев'яна кришка; 25 — золота пронизка; 26 — бронзова гривня. 1, 6, 8, 9, 11–13, 18, 22 — поховання № 22; 2, 21 — № 21; 3, 26 — № 16; 4, 10 — № 13а; 5 — зруйноване; 7 — № 17, 14 — № 4; 15, 19 — № 9; 16 — № 26; 17, 25 — № 7; 20 — № 11; 23, 24 — № 18.

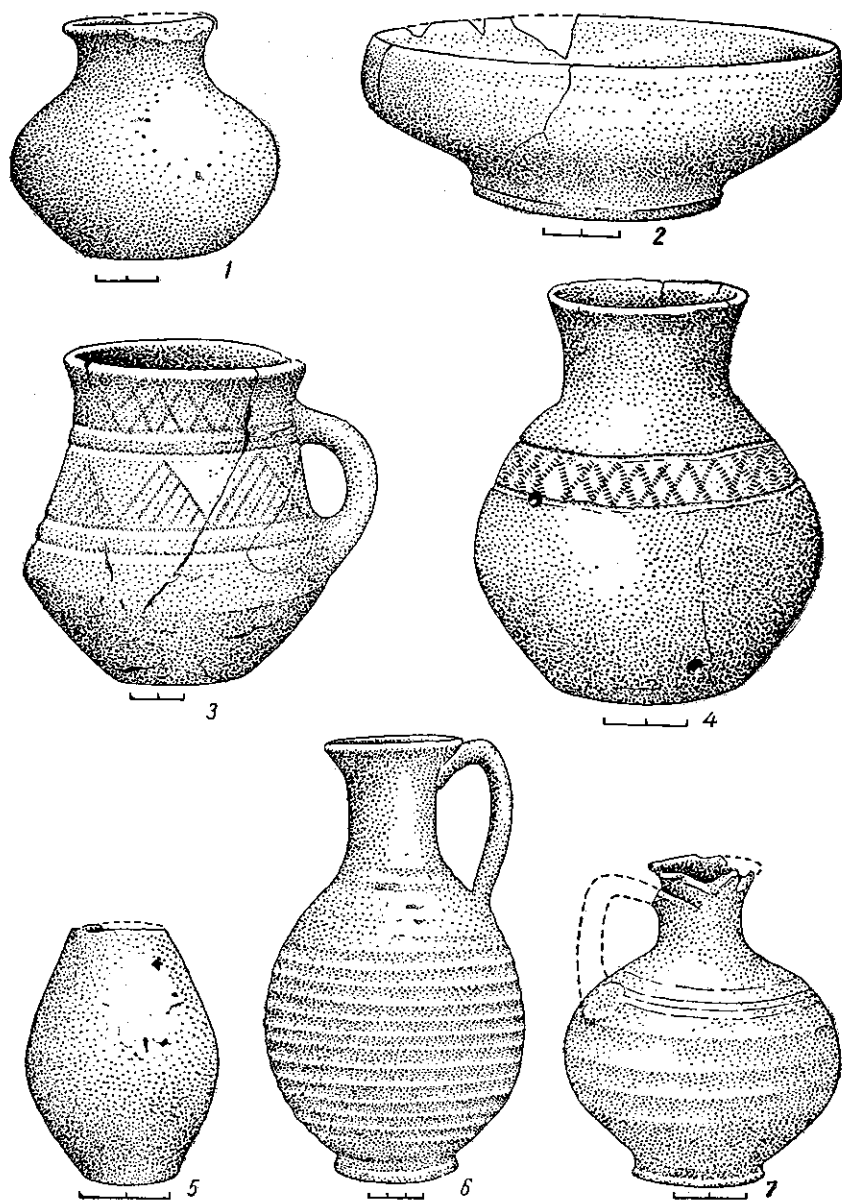

Рис. 5. Кружальний посуд:

1 — сіроглиняний глечик; 2 — червонолакова миска; 3, 4 — чернолощені глечики; 5 — червоноглиняний тигель; 6 — червонолаковий глечик; 7 — червонолакова ойнохоя.
1 — поховання № 25; 2 — № 16; 3 — № 23; 4 — № 22; 5, 7 — № 2; 6 — № 1.

(рис. 5, 7), миска на кільцевій ніжці (рис. 5, 2), з нахиленим до середини бортиком, а також глечик з вузькою шийкою та реберчастим тулубом (рис. 5, 6). Останній подібний до глечика 70 р. III ст. н. е. з Тірітаки, виявленого в 1937 р. разом з монетним скарбом, і до посудини другої половини III ст. н. е. з пантікапейського некрополя¹⁶.

Рідкісною знахідкою є кружальний товстостінний червоноглиняний тигель ювеліра (рис. 5, 5), аналогічний тиглю з Танаїса¹⁷.

¹⁶ А. Н. Зограф. Тиритакский клад.—КСИМК, вып. VI. М., 1940, стор. 58, рис. 8; ОАК за 1894 г., стор. 91, рис. 162.

¹⁷ Д. Б. Шелов. Экономическая жизнь Танаиса.—Аптинный город. М., 1963, стор. 127, рис. 8.

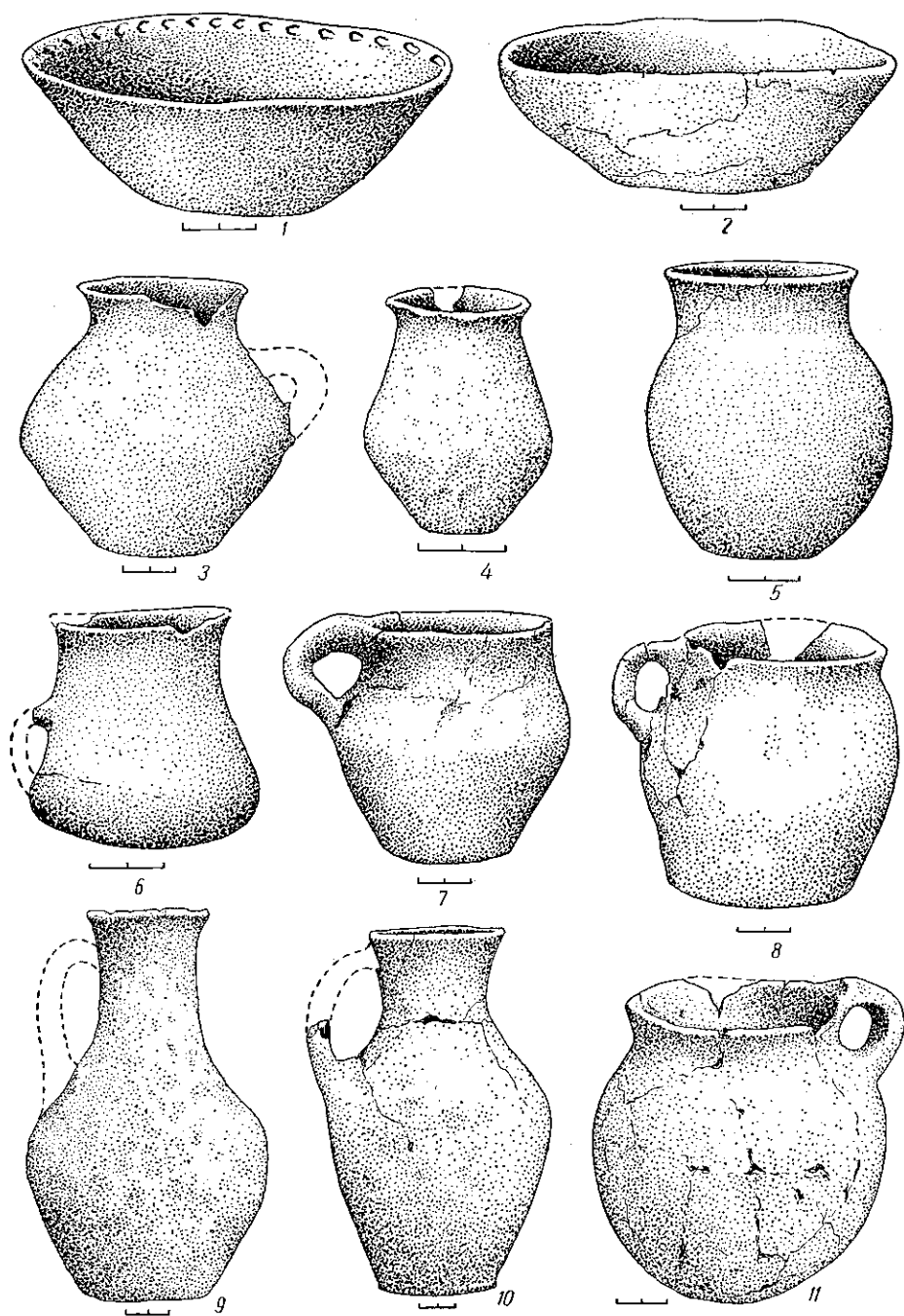

Рис. 6. Ліпний посуд:

1—2 — миски; 3, 6—8, 11 — кухлі; 4, 5 — горщики; 9, 10 — глечики.
 1 — поховання № 3; 2 — № 19; 3, 9 — № 26; 4 — № 13а; 5 — № 9; 6 — № 2; 7, 11 — № 16;
 8, 10 — № 25.

Кружальний сіроглиняний посуд з лощеною поверхнею представлений маленькими глечиками без ручок (два екземпляри) (рис. 5, 1, 4). Один прикрашений по плічках штампованим орнаментом. Близькі до нього за формою й орнаментом глечики знайдені в некрополях Пантікапея і Сююр-Таша¹⁸. Форма цього посуду сарматська¹⁹. До тієї самої групи належить і кухоль—глечик з біконічним тулубом та пролощеним орнаментом (рис. 5, 3). Такі зразки відомі серед кераміки III—

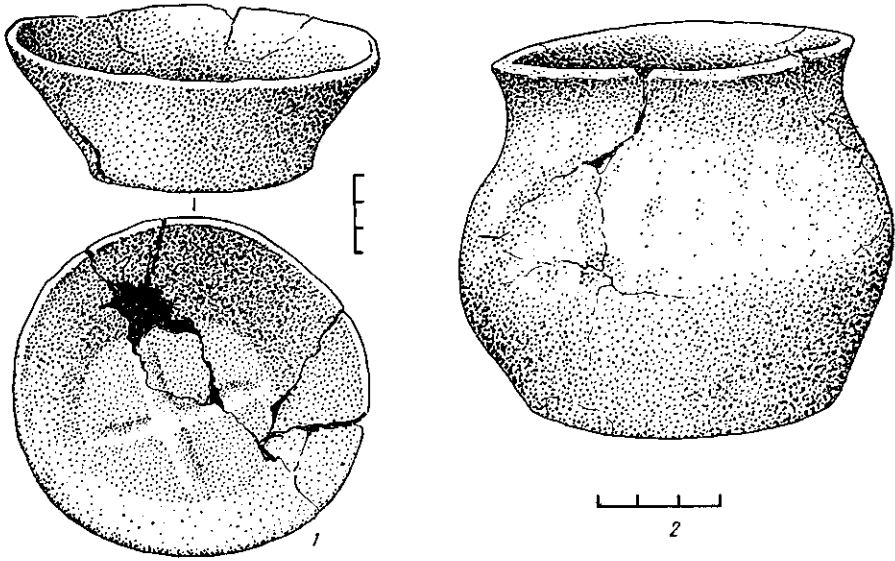

Рис. 7. Ліпний посуд:
1 — миска (пох. № 25); 2 — горщик (пох. № 19).

IV ст. н. е. з Пантікапея та Фанагорії²⁰. Форма виробів запозичена з керамічного комплексу меотської культури²¹.

Ліпний посуд (глечики, кухлі, миски, горщики) з домішкою в тісті товченої мушлі та шамоту. Вузькогорлі глечики (два екземпляри) за формою наслідують кружальний античний посуд (рис. 6, 9, 10). Кухлі (рис. 6, 3, 7, 8, 11), з опуклим або трохи ребристим тулубом та ручкою у верхній частині, близькі до кераміки з поховань II ст. н. е. (Танаїс), III—IV ст. н. е. (Тірітака, Херсонес), а також до посудин з сарматських поховань Нижнього Поволжя²².

З ліпного посуду привертає увагу мініатюрний кухлик, зовнішня поверхня якого покрита фарбою (рис. 6, 6). Він належить до боспорсь-

¹⁸ ОАК за 1894 г., стор. 91, рис. 164 (розкопки Кулаковського); А. А. Дирин. Вказ. праця, табл. V, 14, 16.

¹⁹ И. И. Гушина. Некоторые формы сарматской керамики из Пантिकाпея.— Труды ГИМ, вып. 37. М., 1960, стор. 108, вып. V.

²⁰ И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантिकाпея и ее значении для изучения состава населения этого города.— МИА, № 33, 1954, стор. 110, табл. IV, 3, 4; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.— МИА, № 57, 1956, стор. 126, рис. 5, 6.

²¹ В. М. Корпусова. Біконічні посудини перших століть н. е. з Причорномор'я.— Археологія. К., 1971, вип. 3, стор. 75—82.

²² Д. Б. Шелов. Некрополь Танаиса.— МИА, № 98, 1961, т. XXI, 4; В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 217, рис. 84; А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, № 63, 1959, стор. 257, рис. 133; К. Ф. Смирнов. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области.— МИА, № 60, 1959, рис. 18, 13, стор. 251.

кої кераміки пізньоантичного часу, характерної для сільських поселень західної частини Керченського півострова²³.

Миски мають зрізану конічну форму, типову для боспорської кераміки²⁴ (рис. 6, 1, 2). У одній миски на внутрішній поверхні дна по сирій глині ще до обпалу пальцем накреслений хрест (рис. 7, 1). Такий

Рис. 8. Скляний глечик (пох. № 4).

Рис. 9. Скляний глечик (пох. № 11).

самий знак є на денці лощеного посуду з Танаїса²⁵. Косо зрізаний край іншої миски орнаментований наколами за допомогою палички (рис. 6, 1). Горщики мають опуклий тулуб і виділену шийку (рис. 6, 5; рис. 7, 2).

Ритуальною, мабуть, є мініатюрна червоноглиняна посудина біконічної форми з відігнутих краєм (рис. 6, 4).

Отже, керамічний комплекс Заморського некрополя характеризується переважанням ліпного посуду над кружальним. Останній складається з червонолакових грецьких і сіролощених посудин сарматської і меотської форм, які, очевидно, були виготовлені на Боспорі. Ліпний посуд близький до грецького і сарматського. Що ж до функції посудин, то переважає столова кераміка; кухонна, ритуальна і спеціальна трапляються дуже рідко. Таким чином, керамічний комплекс Заморського некрополя за складом та співвідношенням окремих груп і типів виробів поки що не має аналогій серед кераміки боспорських некрополів.

Крім глиняних в інвентар шести поховань входили скляні посудини різних типів. Зокрема, серед глечиків (два екземпляри) один на кільцевій ніжці (рис. 8) близький за формою до глечика III ст. н. е. з Тірітаки²⁶, а другий — з конусоподібним денцем (рис. 9). Його знайдено разом з монетами Ріскупоріда VI (320/321 р. н. е.). Бальзамарії (два екземпляри) мають вигляд воронки з високою вузькою шийкою

²³ И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 138.

²⁴ И. Т. Кругликова. О местной керамике..., стор. 81; табл. I, 4, 39; табл. II, 9, 37—39; табл. III, 12; Т. М. Арсеньева. Лепная керамика Танаиса.— МИА, № 127, 1965, стор. 117, сл. тип. III.

²⁵ Т. М. Арсеньева. Лепная керамика..., стор. 185, т. VIII, 5.

²⁶ М. М. Кобылина. Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г.— МИА, № 4, 1941, стор. 83, погр. 17.

(рис. 10), аналогії яким відомі у II—III ст. н. е. в Пантікапеї, Танаїсі, Херсонесі²⁷. У IV ст. н. е. бальзамарії вже не застосовувалися²⁸.

Привертає увагу циліндрична склянка, на якій наявно виступи з синього скла (рис. 11). У IV—V ст. н. е. такі посудини відомі в Пантікапеї²⁹. З інших типів скляних виробів відзначимо чашки й флакони.

Рис. 10. Скляний бальзамарій (пох. № 1).

Рис. 11. Склянка (пох. № 25).

Як і в інших сільських некрополях європейського Боспору (Киз-Аул, Золоте, Фронтове), у Заморському могильнику в окремих похованнях виявлено поодинокі екземпляри зброї. Це цілий кинджал (рис. 4, 16) і уламок іншого. Біля клинка з обох боків є вирізи для укріплення перехрестя. Зброя цього типу застосовувалася боспорськими воїнами разом з довгими мечами³⁰. Н. І Сокольський датує такі кинджали II—III ст. н. е.³¹, але поширюються вони починаючи з V ст. н. е. Верхня дата цих кинджалів VI—VII ст.³²

Знаряддя праці серед інвентаря Заморського некрополя нечисленні. Це залізні ножі з слідами дерев'яних піхов (рис. 4, 13, 19) (вісім екземплярів), два глиняних пряслиця, розтиральник з повторно використаної ніжки амфори, кістяний гольник. Є також інструмент у вигляді бронзової платівки, робочий кінець якої зігнутий (рис. 4, 20). Функціональне призначення і аналогії цього знаряддя невідомі.

Предмети особистого вбрання похованих численні й різноманітні. Серед них бронзові фібули двох типів. До першого належать увігнуті з підв'язним прийомником та вузькою платівчастою дужкою, простою

²⁷ Н. П. Сорокина. Стекланные сосуды из Танаиса.— МИА, № 127, 1965, стор. 207, рис. 2, 5; Г. Д. Белов. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.— МИА, № 34, 1953, рис. 196.

²⁸ Н. П. Сорокина. Позднеантическое и средневековое стекло с Таманского городища.— Керамика и стекло древней Тмутаракани.— М., 1963, стор. 142—156.

²⁹ Н. П. Сорокина. Позднеантичное и средневековое стекло., рис. 2, 2.

³⁰ Н. И. Сокольский. Боспорские мечи.— МИА, № 33, стор. 159, рис. 7, 1—3; табл. VIII, 1 Г.

³¹ Там же, стор. 152.

³² А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, стор. 17; 24; тип. 5, табл. XII. 5—7.

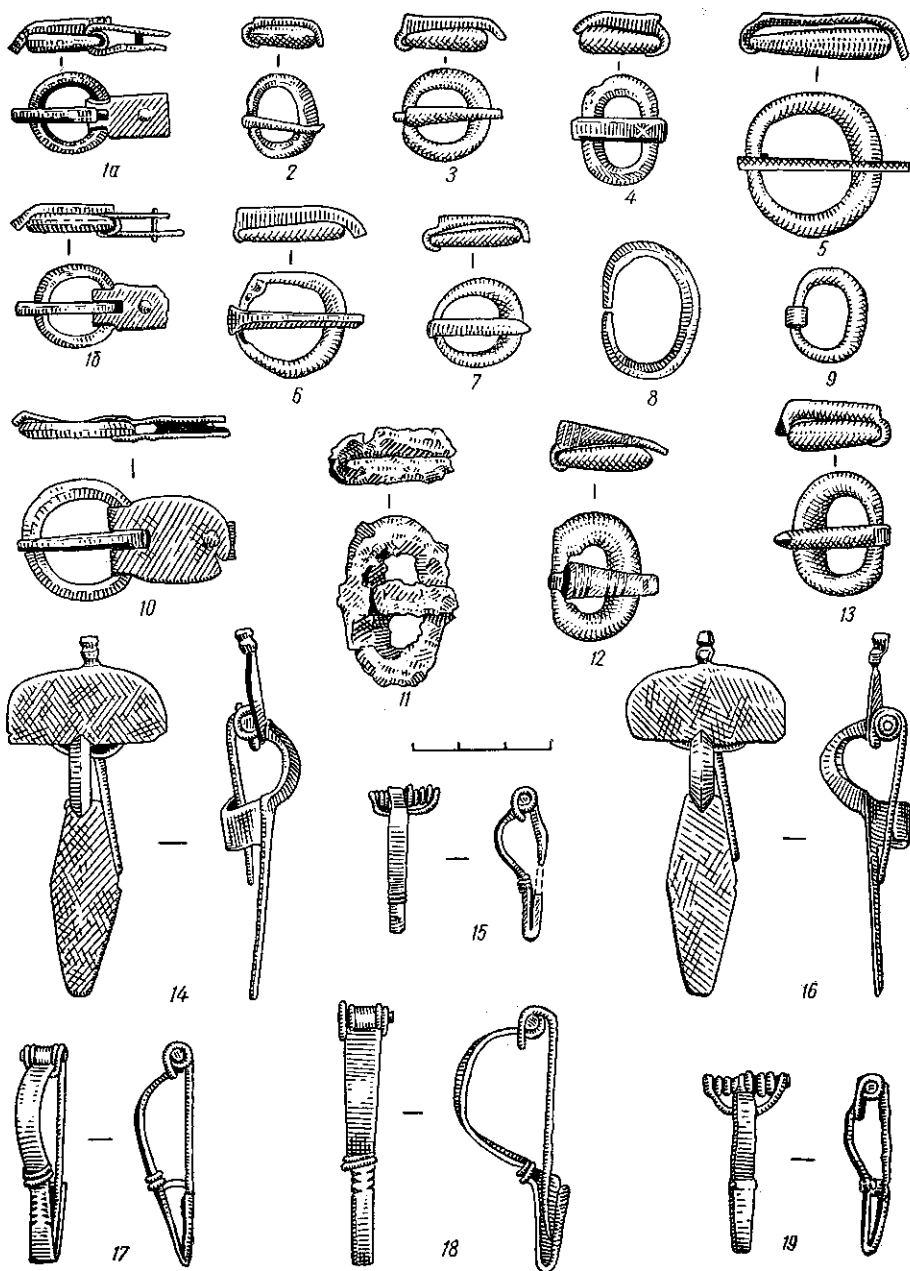

Рис. 12. Пряжки та фібули:

1 (а, б) — 10, 12, 13 — бронзові пряжки; 11 — залізна пряжка; 14—19 — бронзові фібули.
 1 (а, б), 6, 7 — поховання № 11; 2, 13 — № 15; 3 — № 23а; 4 — № 26; 5, 8, 9 — зруйноване; 10 — № 21; 11 — № 24; 12 — № 10; 14, 16 — № 22; 15 — № 13а; 17, 18 — № 18; 19 — № 16.

пружиною і одинарною тятивою (два екземпляри)³³ (рис. 12, 15, 19). На Боспорі окремі екземпляри аналогічних фібул знайдені у похованнях Пантікапея і миса Зюк³⁴. Найпоширеніші вони в південно-східному Криму (Херсонес, Інкерман, радгосп № 10, Скелясте³⁵). Ці фібули, типові для черняхівської культури, потрапивши в Крим під час навали

³³ Вони належать до третього варіанту, першої серії, 16 групи, за А. К. Амброзом. (А. К. Амброз. Фібули Юга Европейської частини СРСР.—САИ, вып. Д1—30, 1966).

³⁴ ОАК за 1894 г., стор. 95, рис. 152.

³⁵ А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 64.

варварських племен у другій половині III ст. н. е., значно поширились у IV ст.³⁶ Для другого варіанту фібул цього типу (два екземпляри) характерна ширша дужка, вузька ніжка і коротка пружина (рис. 12, 17, 18). Аналогії їм не відомі в Пантікапеї, але основним ареалом їх є Північний Кавказ, де вони існують з другої половини IV ст. н. е. до початку VI ст. н. е.³⁷

Другий тип фібул репрезентовано двома екземплярами з поховання № 22 (рис. 12, 14, 16). Вони дволатівчасті, з гладкими щитками; один напівкруглий з декоративною кнопкою над пружиною, другий — довгастий ромбовидний над прийомником. Аналогії їм (IV ст. н. е.) відомі в Пантікапеї, Херсонесі, Чорноріччі³⁸.

Пряжки (14 екземплярів) поясні й взуттєві, за конструкцією поділяються на дві групи. До першої входять пряжки з дужкою; гладкою круглою або овальною в перетині, без обойми, з рухомим язичком (рис. 12, 2—7, 9, 11—13). Одна з них залізна, шість бронзових, дві срібні. Вони виготовлені з литого джгута і додатково оброблені куванням. Дужка товста спереду, а тонші кінці зімкнуті. Язички різноманітні: литий з припаяною петлею кований, прямокутний в перетині, дротяний зігнутий петлею.

Дві з цих пряжок знайдені в комплексі з монетою Ріскупоріда VI (поховання № 11). Близькі за формою виробу наявні серед матеріалів боспорських некрополів III—IV ст. (Тірітака, Фанагорія). Такі самі пряжки є і в черняхівських могильниках³⁹.

Один з екземплярів цієї групи литий (рис. 12, 12) має сплюснену напівовальну дужку з випрямленою основою, яка утворює стрижень. Язичок також литий з припаяною петлею. Аналогічні пряжки виявлені в одному з склепів V—початку VI ст. н. е. в Херсонесі та в похованнях Косанівського могильника черняхівської культури⁴⁰.

Пряжки другої групи (чотири екземпляри) (рис. 12, 1 (а, б), 8, 10) мають ребристу в перетині дужку, на яку накинута обойму з платівки, згорнутої вдвоє. Серед цих знахідок дві — маленькі взуттєві пряжки (рис. 12, 1) виявлені у комплексі з монетами Ріскупоріда VI; одна поясна — разом з монетою Савромата II (174—210 р. н. е.); ще одна в зруйнованому похованні.

В складі поясного набору — наконечник ремня з двох бронзових платівок, з'єднаних заклепкою (рис. 4, 21). Такі наконечники, як специфічні деталі вбрання иомадів, на Боспорі трапляються дуже рідко (Фроитове). Вони поширюються пізніше — в ранньосередньовічний час (Крим, степ Північного Причорномор'я, Північний Кавказ, Поволжя)⁴¹.

Прикрас похованих — сережки, намиста, гривні (рис. 4, 26), браслети, каблучки. Браслети прості, з бронзового дроту (рис. 4, 15, 23). Каблучки — срібні, бронзові, залізні (рис. 4, 5, 10, 11). Вони дротяні або платівчасті, багатогранні, мають вставку з синього скла. Унікальним є бронзовий перстень-печатка з прямокутним щитком і зображенням якогось катохонічного божества (рис. 4, 11).

В одному з поховань (№ 22) знайдено уламки бронзових прикрас з скляними вставками (рис. 4, 12) та кільця з бронзового дроту разом

³⁶ А. К. Амброс. Вказ. праця, стор. 61—62.

³⁷ Там же, стор. 56—57, третій і четвертий варіанти 15-ї групи першої серії, табл. 10, 8, 10.

³⁸ Належать до 21-ї групи, варіанту ІБА; А. К. Амброс. Вказ. праця, стор. 83, табл. XIII, 3, 11, 25.

³⁹ В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, рис. 88, 4; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя..., рис. 5, 14, 16; Э. А. Симонович. Вказ. праця, табл. XIV, 8.

⁴⁰ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес..., рис. 134, 5; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139, 1967, стор. 110, 11 гр. 2 тип, вариант «в», табл. X, 15, 16.

⁴¹ В. В. Борисова. Могильник у высоты Сахарная Головка.— Херсонесский сборник, вып. 1, 1959, стор. 174, табл. IV, 2; Б. А. Рыбаков. Новый Суджанский

з підвісками. На кінцях кілець напаяно бронзові кубики. Такі кільця виникли на Північно-Східному Кавказі й з середини IV ст. н. е. поширилися на Боспорі⁴². В Заморському вони виявлені в комплексі з двоплатівчастими фібулами. Бронзові підвіски головного убору мали вигляд трипелюсткової платівки, на якій є петелька для підвішування (три екземпляри) (рис. 4, 18). Одна з них була встромлена у скроневе кільце. Подібної форми підвіска походить з середньовічного шару Ілурата⁴³. У вбранні померлих траплялись також інші підвіски: з пробитої монети, бронзової платівки з дроту, один кінець якого був зігнутий спіраллю, а другий — гачком (рис. 4, 6, 7, 9). Цікавою є скляна конусоподібна підвіска (рис. 4, 8). Крім того, в одязі населення застосовувались бронзові пронизки (рис. 4, 17) та гачки з спіраллю оформленими кінцями (рис. 4, 4). Вони тут знайдені вперше, але на Боспорі в пізньоантичний час прикраси у такому самому оформленні використовувались часто⁴⁴.

В десяти похованнях знайдено намисто (рис. 13, 1—8) з скла, рідше з сердоліку, бурштину, геширу, бронзи. Серед прикрас слід окремо назвати золоті речі: серги з дроту, біконічні намистини-гудзики (рис. 4, 14), подвійні трубочки-пронизки з гофрованої платівки (рис. 4, 25). Останні є частинами намиста парфянського типу. Вони були модні у римський час по всіх містах Північного Причорномор'я і Закавказзя⁴⁵.

Серед речей туалету в інвентарі некрополя виявлено дерев'яний гребінь (рис. 4, 2), кістяну піксиду (рис. 4, 1), дерев'яну кришку від коробки (рис. 4, 24). До цієї категорії інвентаря належать бронзові дзеркальця (три екземпляри) у формі диска з петелькою по центру і з рельєфним геометричним орнаментом (рис. 4, 22). Це виробн пізньосарматського типу, які поширені у Північному Причорномор'ї з III—IV ст. н. е.⁴⁶ В похованні № 9 у ліпній посудинці залишилися шматочки рожевої фарби, напевно, рум'яна.

Аналіз поховального інвентаря Заморського некрополя, свідчить, що він функціонував у межах III—IV ст. н. е. Нижню дату визначають знахідки монет Савромата II (196—210 рр. н. е.) з поховання № 21 і одного зруйнованого, а також ранні типи глиняного посуду (поховання № 2, 3, 16, 26). Тим самим часом датуються поховання № 1, 4, 19, з деякими типами скляного посуду (гличики й чаші з прозорого блакитного скла, бальзамарії). Існування некрополя у IV ст. н. е. підтверджують знахідки монет Ріскупоріда VI (20-ті роки IV ст. н. е.) з поховань № 5, 11, 14 та зруйнованого.

Однак слід зважати на те, що на Боспорі після припинення випуску нових монет тривалий час у грошовому обігу були старі монети⁴⁷. Тому монети Ріскупоріда VI могли потрапити в поховання середини і навіть другої половини IV ст. н. е. До другої половини IV ст. належать також поховання № 22 з двоплатівчастими фібулами і скроневими кільцями та № 25 з склянкою болотного кольору з синіми напаями.

клад антского времени.— КСИИМК, вып. XXVII, 1949, стор. 83, рис. 33а; В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг.— ИАК, вып. 56, 1914, стор. 129, рис. 20, 3, 7.

⁴² Д. М. Атаев. Высочные подвески с четырнадцатиграником.— СА, № 3, 1963, стор. 235. В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя Фанагории 1938—1939 и 1940 гг.— МИА, № 19, 1951, стор. 202, рис. 9, 6; ОАК за 1900 г., стор. 30, рис. 80; ОАК за 1904 г., стор. 72, рис. 10; И. С. Каменецкий, В. В. Кропоткин. Погребение гунского времени близ Таианса.— СА, № 3, 1962, рис. 2, 1.

⁴³ В. Ф. Гайдукевич. Илурат.— МИА, № 85, 1958, стор. 137, рис. 150.

⁴⁴ И. Т. Кругликова. Боспор., стор. 170.

⁴⁵ Н. В. Пятыева. Ювелирные изделия Херсонеса. М., 1956, стор. 54—55, прим. № 6-7; табл. 12, 2—4.

⁴⁶ А. М. Хазанов. Генезис сарматских бронзовых зеркал.— СА, № 4, 1963, стор. 68, тип. 10.

⁴⁷ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, стор. 463; И. Т. Кругликова. Боспор., стор. 204—205.

Рис. 13. Намиста:

1—3, 7, 8 — скляні (поховання № 7, 13а, 18, 22); 4 — сердолик, бурштин, скло, гірський кришталь (поховання зруйноване); 5 — скло і паста (поховання № 16); 6 — скло, паста, бурштин (поховання № 13б).

Уточнення дати ускладнюється тим, що вивчена лише частина некрополя. Час, з якого походять зруйновані будівництвом поховання, не з'ясовано, так само, як залишається невідомим поселення, якому належав некрополь. Але, безперечно, в період між готськими війнами і гуннською навалою сільське населення в цій частині Боспору продовжувало існувати, хоча сусідні поселення поблизу сел Нововідрадне, Семєнівка, Новомиколаївка були зруйновані пожежами 70-х років

III ст. н. е.⁴⁸ Населення, яке залишило некрополь поблизу Заморського, зберегло старі грецькі традиції в культово-поховальному обряді. Це звичай класти померлих переважно головою на схід, ховати їх у золотих вінках, в дерев'яних трунах, супроводжувати небіжчиків монетами — оболами Харона.

В матеріальній культурі цього населення можна констатувати лінію розвитку грецької культури. В інвентарі переважають грецькі елементи: червонолаковий і скляний посуд, кістяна піксида, дерев'яний гребінь, пряжки, браслети, каблучки. Разом з цим, наявні елементи пов'язані з сарматськими пам'ятками (дзеркальця, сіролощений посуд). Відокремлюються також категорії речей, що відомі серед матеріалів культур більш північної території (типи фібул) і пам'яток Північно-Східного Кавказу (біконічна сіролощена посудина, скроневі кільця). З Сходом пов'язані й інші деталі особистого вбрання (намисто парфянського типу, поясні наконечники). Відзначимо, що суто готських елементів немає.

Всі ці негрецькі елементи свідчать про різну спрямованість культурних зв'язків пізньоантичного населення Боспору. Але не вони обумовлювали загальний характер культури і тому не могли істотно вплинути на її розвиток. Таким чином, висновок В. Ф. Гайдукевича про незначну роль готського впливу, обґрунтований матеріалами міського некрополя Пантікапея (Госпітальна вулиця)⁴⁹, підтверджується результатами дослідження сільського некрополя поблизу Заморського.

Що ж до сарматських елементів, то визначити окремі сарматські поховання тут не вдається. На боспорських сільських некрополях не простежувався, як це було в некрополі Пантікапея⁵⁰, ритуал, пов'язаний з сарматами, тобто звичай класти в могилу кінський убір. Таке саме явище, як і в Заморському, властиве більш раннім пам'яткам⁵¹. Наявність сарматських рис та відсутність розмежування етнічних груп сільського боспорського населення деякі дослідники пояснюють поступовим проникненням на Боспор сарматів, асиміляцією їх з грецьким населенням і сарматизацією останнього⁵². Є й інша точка зору, коли значне поширення різноманітної зброї, предметів особистого вбрання, туалету розглядається як загальне нівелювання матеріальної культури населення Північного Причорномор'я в перші століття, а сам процес, що звичайно характеризується як «сарматизація», не вважається етнічною рисою — він є лише хронологічною ознакою сарматського часу⁵³.

Приєднуючись до останнього висновку, ми вважаємо, що в наш час немає даних, які б свідчили про широке проникнення сарматів у середовище сільського населення європейської хори Боспору. Отже, мешканців, що залишили некрополь поблизу Заморського, можна визначити як боспорських греків. Щодо соціального становища, вони були більш-менш однорідні і належали до вільних або напіввільних землеробів, як і все сільське населення Боспору⁵⁴.

Набір інвентаря свідчить про середній достаток. Наявність у двох комплексах золотих ювелірних прикрас ще не є показником багатства

⁴⁸ И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 70—89.

⁴⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 469—475.

⁵⁰ Там же, стор. 412, 475—477.

⁵¹ Т. М. Арсеньева. Могильник у деревни Новоотрадное..., стор. 147; И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 104.

⁵² Там же.

⁵³ Н. Н. Погребова. К вопросу о населении Знаменского и Гавриловского городищ.— КСИА, вып. 7, 1957, стор. 68; М. И. Визьмитина. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии.— СА, 1969, № 4, стор. 75.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье.— ПИСПАЭ, 1959, стор. 36, 39; И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 100, 105.

похованих. Такі прикраси, порівняно недорогі, були поширені серед рядового населення античних держав Північного Причорномор'я⁵⁵.

Монети, червонолаковий і скляний посуд, ювелірні вироби свідчать про те, що сільське населення і після готської навали мало грошове господарство й вело торгівлю. Головним джерелом постачання цього району ремісничою продукцією і товарами імпортного походження, мабуть, залишався, як і раніше, Пантікапей.

В. Н. КОРПУСОВА

Сельское население позднеантичного Боспора

Резюме

Статья посвящена изучению сельского населения Европейского Боспора в позднеантичное время. На основании анализа погребального обряда и инвентаря некрополя второй половины III — конца IV в. н. э. у с. Заморское автор приходит к выводу о принадлежности некрополя греческому свободному или полусвободному земледельческому населению, более или менее однородному по социальному положению, среднему по достатку.

Наличие некоторых негреческих элементов (сарматских, меотских и др.) расценивается не как непосредственное проникновение негреческого этноса, а в плане культурных влияний и нивелировки материальной культуры, хотя в целом последние продолжает линию развития греческих традиций.

Материалы некрополя свидетельствуют с том, что и после набегов варваров в III в. н. э., сжегших многие поселения и города, на этой территории продолжало жить то же население, что и раньше.

Значение некрополя особенно велико, так как это пока единственный исследованный периферийный могильник последнего периода существования Боспора.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії

Неодноразово в археологічній літературі порушувалися питання, пов'язані з систематизацією та класифікацією різних категорій досліджуваного матеріалу. Така робота була проведена нами для однієї з категорій — амфорної тари, що походить з різних шарів і комплексів Ольвії VI—V ст. до н. е. Для складання запропонованої нижче схеми використовувались, в основному, цілі екземпляри, але вже після її побудови стало можливим прив'язати до певних типів амфор і ряд фрагментованих посудин¹.

Більшість дослідників прийняла і визнала найдоцільнішою ієрархічну систему побудови різних схем, коли групування предметів йде від загальних ознак до часткових. Якщо кілька варіантів однієї ознаки поєднуються з одним варіантом другої, то саме ця друга і стає спільною².

⁵⁵ В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов, стор. 210—211; Н. М. Пятыйшев. Ювелирные изделия Херсонеса..., стор. 55.

¹ Базою для складання запропонованої класифікаційної схеми були амфори, що зберігаються у фондах Київського Історичного Музею, Інституту Археології АН УРСР та у заповіднику «Ольвія».

² Б. И. Маршак. К разработке критериев сходства и различия керамических комплексов.— Археология и естественные науки. М., 1965, стор. 313.